

BOEKBESPREKINGEN

T. VERHEYEN, <i>Eenzijdige beheersing van het aansprakelijkheidsrisico</i> , in <i>Aansprakelijkheids- en Verzekeringsrecht</i> (N. Van Damme)	1737
M. ILLMER, <i>Strukturen eines Dienstleistungsvertragsrechts</i> , in <i>Jus Privatum</i> (J.-W. Verbeke)	1740
H. WAIS en T. PFEIFFER (eds.), <i>Judicial Review of Commercial Contracts. A Handbook</i> (P. Daem)	1742
W. KENNETT, <i>Civil Enforcement in a Comparative Perspective. A Public Management Challenge</i> (E. Dirix)	1743
J.C.T.F. LOKIN, <i>Afscheiding van bestanddelen. Een studie naar Romeins, Duits en Nederlands Burgerlijk recht</i> , in <i>Onderneming & Recht</i> (K. De Schepper) . . .	1744
P. LECOCQ (ed.), <i>Droits réels d'usage: controverses et réforme</i> , in <i>CUP</i> (M. Reynebeau)	1748
A. ROCHTUS en S. SOTTIAUX, <i>De defederalisering van justitie. Een rechtsvergelijkende en rechtspolitieke studie</i> (L. Van den Eynde)	1750
G. JEGHER en C. WIDMER LÜCHINGER, <i>Die abwesende Opernsängerin und andere Kurzgeschichten</i> (J.-W. Verbeke)	1755
M. WILSON, <i>Art Law and the Business of Art</i> , in <i>Elgar Practical Guides</i> (T. Lefèvre)	1756
B. JORDAAN, <i>Negotiation and Dispute Resolution for Lawyers</i> , in <i>Elgar Guides to Professional Skills for Lawyers</i> (L. Van Gucht)	1759
J. JOWITT, <i>Agency, Morality and Law</i> (J. Vandenbogaerde)	1762
E. NORDTVEIT (ed.), <i>The Changing Role of Property Law. Rights, Values and Concepts</i> (J. Vandenbogaerde)	1765
B. SJÄFJELL, C. LIAO en A. ARGYROU (eds.), <i>Innovating Business for Sustainability: Regulatory Approaches in the Anthropocene</i> (L. Neven)	1767
J. SPIER, <i>Climate Litigation in a Changing World</i> (S. Van Eekert)	1771
A. VAN DER BERG en J. VERSCHUUREN (eds.), <i>Urban Climate Resilience</i> , in <i>Elgar Studies in Climate Law</i> (V. Janssen)	1773
A. KEAY, <i>Dissolution and Restoration of Companies</i> , in <i>Elgar Corporate and Insolvency Law and Practice series</i> (A. Boes)	1782

F. ADRIAENSEN, <i>Enrichissement sans cause – Théorie générale et application particulière dans les relations au sein des couples</i> , in <i>RPDB</i> (T. Verhofstede) . . .	1784
E. DIRIX, <i>Ongerechtvaardigde verrijking</i> , in <i>APR</i> (T. Verhofstede)	1786
L. SCHUERMANS (ed.), <i>H₂O: wateroverlast en waterschaarste</i> , in <i>CABG</i> (F. Vavourakis)	1789

AANSPRAKELIJKHEIDSRECHT

T. VERHEYEN, *Eenzijdige beheersing van het aansprakelijkheidsrisico*, in *Aansprakelijkheids- en Verzekeringsrecht 16* (Antwerpen: Intersentia 2021), xxiv + 717p., €172,00, ISBN: 9789400013414.

Dit boek is de handelseditie van het prachtige proefschrift dat Thomas Verheyen op 28 september 2020 aan de UGent verdedigde onder het promotorschap van prof. Marc Kruithof. Het indrukwekkende *curriculum vitae* van de auteur voorspelt eigenlijk al de hoge kwaliteit van het boek. De lezer zal niet ontgoocheld zijn. Het boek is kwalitatief hoogstaand, zowel op het vlak van diepgang als van de leesbaarheid.

Onderwerp van dit boek is de *eenzijdige* beheersing van het aansprakelijkheidsrisico. Met andere woorden: in welke mate kan een rechtssubject zijn/haar aansprakelijkheid ten aanzien van een derde *eenzijdig* beïnvloeden/vermijden? Het onderwerp wordt verder afgebakend. De auteur beperkt zijn onderzoek vooreerst tot het buitencontractuele aansprakelijkheidsrisico, meer bepaald de aansprakelijkheid door onzorgvuldigheid (art. 1382-1383 Oud BW) en de productaansprakelijkheid (wet van 25 februari 1991). Vervolgens beperkt het onderzoek zich tot de beïnvloeding van voormeld aansprakelijkheidsrisico via ‘wilsuïtingen’ en ‘informatieverstrekking’. De invloed van informatievergaring door bijvoorbeeld de bijstand door een gespecialiseerd rechtssubject wordt niet behandeld.

Onder wilsuïting, die de auteur als rechtsfeit *sensu lato* kwalificeert, wordt het volgende begrepen: de uitdrukking van de wens van een potentieel aansprakelijke persoon om niet aansprakelijk te zijn. Informatieverstrekking (incl. waarschuwingen) over een potentieel gevaarlijke situatie heeft dan weer tot gevolg dat de toepassing van de aansprakelijkheidscriteria wordt verlegd van de potentieel aansprakelijke persoon naar de benadeelde, die mogelijk zelf aansprakelijk was indien hij de informatie in de wind sloeg.

De gehanteerde methode is de klassieke rechtswetenschappelijke methode die bestaat in een analyse van de (gepubliceerde) rechtspraak en rechtsleer in de materie. De insteek is zeer casuïstisch. De doelstelling is de elementen op te sporen en aan te geven op basis waarvan rechters in de regel tot hun oordeel komen. Het werk is voornamelijk beschrijvend (en niet evaluatief-normatief) maar tegelijk theorievormend. Het doel is immers eveneens nieuwe elementen of concepten aan te reiken die een gedetailleerde en accuratere analyse van de casuïstiek mogelijk maken. De methode is Belgocentrisch maar ook rechtsvergelijkend. Het Engelse recht, dat zeer casuïstisch is, wordt aangewend om de analyse van de Belgische rechtspraak te verfijnen. Hoewel het Engelse recht soms uitgebreid, bij wijze van juxtapositie, wordt aangewend, volgt de meer geïntegreerde rechtsvergelijking in de analyse van de Belgische rechtspraak. Doorgaans wordt rechtsvergelijking door juxtapositie bekritiseerd. In dit boek is het echter verantwoord. Het Engelse recht is, althans in theorie, zeer afwijkend van het Belgische recht (gebrek aan zgn. “*tertium comparationis*”). Veel minder dan rechtsvergelijking met Frankrijk, Nederland of Duitsland, leent het zich dan ook (onmiddellijk) tot geïntegreerde rechtsvergelijking. Echter, door de Engelse *tort of negligence* uitgebreid afzonderlijk te behandelen, krijgt de lezer een accuraat beeld van dat recht en wordt geïntegreerde rechtsvergelijking later in het werk mogelijk (in zgn. ‘verdiepingen’ die de auteur aanbiedt). Het fundamentele

verschil tussen beide rechtsstelsels wordt zo praktisch gerelativeerd. De nadruk wordt gelegd op wat de rechters in de praktijk doen eerder dan op wat de rechters theoretisch zeggen te doen. Anders gezegd, zoals het methodologisch ook hoort, benadert de auteur zijn onderwerp vanuit het probleem/de feiten, zowel wat betreft de externe rechtsvergelijking met Engeland als wat betreft de interne rechtsvergelijking van de verzamelde rechtspraak. Op die manier wordt vervolgens inductief een consistente, met de werkelijkheid overeenstemmende theorie opgebouwd. Dit is meteen ook zowel de sterkte als de zwakte van het proefschrift. Enerzijds is het zeer nuttig bij wetenschappelijk werk aan de hand van de gepubliceerde rechtspraak inductief aan theorievorming te doen. Anderzijds heeft de rechtspraak zich zonder die theorie ontwikkeld en zou ook een evaluatieve beoordeling van die rechtspraak nuttig zijn gelet op het consistentiebeginsel, dat vereist dat het recht op coherente en consistente wijze tot stand komt en wordt toegepast.

De structuur van het werk is als volgt opgedeeld. In Deel 1 van het boek wordt de beheersing van het gemeenrechtelijke aansprakelijkheidsrisico onderzocht. Dit deel valt uiteen in twee hoofdstukken. Hoofdstuk 1 heeft betrekking op de beheersing van het aansprakelijkheidsrisico door informatieverstrekking. Hoofdstuk 2 heeft betrekking op de beheersing van het aansprakelijkheidsrisico door wilsuïtingen. Deel 2 van het boek onderzoekt de beheersing van het productaansprakelijkheidsrisico. Tot slot vat de auteur zijn voornaamste conclusies nog samen in het algemeen besluit.

De grootste meerwaarde van dit proefschrift is wellicht gelegen in de invulling die wordt gegeven aan 'de' algemene zorgvuldigheidsnorm. Het biedt zo een heldere blik op het civielrechtelijke 'foutbegrip', dat een toepassingsvoorwaarde vormt van de buitencontractuele foutaansprakelijkheid (art. 1382-1383 Oud BW), de verplichting om contracten te goeder trouw uit te voeren (art. 5.73 BW), het verbod op rechtsmisbruik (art. 5.73 en 1.10 BW) en het algemeen rechtsbeginsel *fraus omnia corrumpit* (art. 1.11 BW).

Thomas Verheyen poneert aan de hand van zijn rechtspraakanalyse enkele essentiële stellingen die bij de invulling van de algemene zorgvuldigheidsnorm in rekening moeten worden gebracht:

- (i) De invulling van de algemene zorgvuldigheidsnorm en dus de foutkwalificatie vindt altijd plaats in bilaterale of multilaterale verhoudingen. Dit houdt mijns inziens twee zaken in: (i) iemand kan niet aansprakelijk worden gesteld ten aanzien van zichzelf en (ii) de invulling van de onzorgvuldigheid van de potentiële aansprakelijke wordt beïnvloed door de invulling van de onzorgvuldigheid van de potentiële benadeelde. De vastgestelde onzorgvuldigheid van de benadeelde heeft de vermindering of uitsluiting van de onzorgvuldigheid van de potentiële aansprakelijke tot gevolg.
- (ii) Iedere persoon mag er redelijkerwijs van uitgaan dat een derde zich redelijk en zorgvuldig gedraagt/zal gedragen. Een potentieel aansprakelijke persoon hoeft in het rechtsverkeer dus in principe geen rekening te houden met enige fout (ongeacht de ernst ervan) van een potentiële benadeelde.
- (iii) Er rust weliswaar een algemene zorgplicht op elke persoon voor zichzelf, maar niet voor anderen. Ieder is immers het best geplaatst om zijn eigen belangen te behartigen. Met andere woorden, wanneer een mogelijke fout moet worden bewezen in hoofde van de potentiële aansprakelijke, moet eerst onderzocht worden of de benadeelde zelf niet onzorgvuldig heeft gehandeld. Deze stelling hangt samen met de

eerste stelling. Alleen in welbepaalde omstandigheden wordt iemand verondersteld redelijke inspanningen te doen om de risico's voor andermans belangen te beperken.

De auteur distilleert enkele factoren uit de rechtspraak op grond waarvan uitzonderlijk afgeweken moet worden van de bovenstaande stellingen. Wanneer deze factoren zich in de feiten voordoen, brengen zij een bijkomende zorgvuldigheidsplicht met zich mee ten aanzien van de potentiële benadeelde(n). Die bijkomende zorgvuldigheidsplicht houdt ook een bijkomende waarschuwings- of informatieplicht met zich mee. De volgende factoren verstrengen volgens de auteur de zorgvuldigheidsnorm: (i) een verantwoordelijkheid voor de veiligheid van de potentiële benadeelde (bv. organisator van een concert, de controle over een werf, een fuifzaal, een activiteit etc.); (ii) de controle over een risicofactor (bv. de uitbater van een wellness heeft controle over de stoom van een hammam die brandwonden kan veroorzaken); (iii) de creatie van een (abnormaal) gevaar (bv. creatie van een obstakel op de weg); (iv) vertrouwen wekken bij potentiële benadeelden; (v) een relatief groot gevaar: hoe groter de voorspelbaarheid van de schade, hoe evidentier de zorgvuldigheidsnorm verstrengt; (vi) een moeilijk waarneembaar gevaar; (vii) een gebrek aan kennis en vaardigheid bij redelijke personen om het gevaar zelf te ontwijken (bv. een bezoeker van een woning die te koop staat die niet weet dat de vloer van de zolder een vals plafond uitmaakt waardoor hij door het plafond zakt als hij erop gaat staan); (viii) de relatief lage kost van een waarschuwing of andere maatregel; (ix) kennis in hoofde van een potentieel aansprakelijke persoon; (x) dat de potentiële benadeelde zich rechtmatig op de risicovolle plaats bevindt; (xi) dat de potentiële benadeelde de hem gegeven instructies opvolgt.

Voormelde bevindingen worden vervolgens theoretisch ingebed:

(i) De zorgvuldigheidsnorm wordt kwalitatief ingevuld aan de hand van legitieme verwachtingen. Volgens Thomas Verheyen wordt de zorgvuldigheidsnorm bepaald op basis van de legitieme verwachtingen van de partijen betreffende de situatie en elkaars gedrag.

(ii) Naast de legitieme verwachtingen blijft ook de voorzienbaarheidsvereiste een belangrijk criterium. Dit criterium is noodzakelijk (zonder voorspelbaarheid van de schade, geen onzorgvuldigheid), maar onvoldoende (ook indien de schade voorspelbaar was, is er nog niet per definitie sprake van onzorgvuldigheid). Voorspelbaarheid van de schade blijft een noodzakelijk criterium omdat er maar sprake kan zijn van onzorgvuldigheid in bilaterale of multilaterale verhoudingen die ontstaan doordat het ene rechtssubject het andere rechtssubject schade kan berokkenen of berokkent. Dit criterium is onvoldoende omdat rekening moet worden gehouden met onder andere de legitieme verwachtingen van de partijen (waaronder het feit dat de potentiële benadeelde een zorgplicht heeft ten aanzien van zichzelf).

De voorzienbaarheidsvereiste lijkt dan ook maar een deelaspect te zijn van het criterium van de legitieme verwachtingen.

(iii) De auteur haalt verder ook de rol van de verantwoordelijkheid aan voor de invulling van de zorgvuldigheidsnorm. Ook de verantwoordelijkheid lijkt ons als een deelaspect te worden beschouwd van het criterium van de legitieme verwachtingen: iemand draagt verantwoordelijkheid over een situatie of over een ander in de mate dat dat van die persoon ook legitiem wordt verwacht.

Wat betreft de mogelijkheid om aansprakelijkheid te vermijden via wilsuïtingen (Deel 1, Hoofdstuk 2) poneert de auteur volgende stellingen:

(i) Er geldt een principiële (op het zelfbeschikkingsrecht gestoelde) vrijheid om zich te exonereren in het buitencontractueel foutaansprakelijkheidsrecht. Hierbij weerlegt de auteur overtuigend de stelling van Ludo Cornelis als zou het aansprakelijkheidsrecht van openbare orde zijn en zich verzetten tegen exoneratiebedingen. In dezelfde zin poneerde ik in mijn proefschrift ook dat het aansprakelijkheidsrecht als instelling de openbare orde aanbelangt, maar de concrete uitwerking daarvan private belangen betreft die van wilsaanvullend recht zijn. Hetzelfde geldt overigens voor de verjaringsregels, het verbod op rechtsmisbruik en in zekere zin het beginsel *fraus omnia corrumpit*.

(ii) Exoneratie is echter niet mogelijk: (1) wanneer hiermee een bestaande rechtsverhouding zou worden uitgehold; (2) voor eigen opzet. Dit opzet heeft volgens de auteur een dubbele aard. Enerzijds komt dit opzet neer op *fraus*, dat een intentie om te schaden of winst te behalen veronderstelt. Anderzijds heeft dit opzet betrekking op de bewuste miskennis van een verplichting. De reden waarom exoneratie voor eigen opzet niet mogelijk is, is m.i. niet zozeer gelegen in het feit dat *fraus* de openbare orde raakt, maar eerder dat zich beroepen op zo'n exoneratiebeding in geval van eigen opzet zelf *fraus* uitmaakt zodat enkel de wederpartij hiervan afstand kan doen; (3) telkens wanneer de wet dit verbiedt (*cf.* art. VI.83 WER en VI.91/5 WER en art. 5.89 BW).

(iii) De bindende kracht van eenzijdige exoneratie is afhankelijk van het gewekte vertrouwen van de benadeelde.

(iv) Het invoeren van een exoneratie kan zoals elke rechtsuitoefening rechtsmisbruik uitmaken.

(v) Er is geen behoefte om meer algemene exoneratieverboden op te nemen (bv. voor opzet van aangestelden of voor lichamelijke schade).

In Deel 2 van het boek bespreekt de auteur de beheersing van het productaansprakelijkheidsrisico, waar ik binnen het kader van deze boekbespreking niet dieper op inga. Besluitend kan ik het boek van professor Verheyen (sinds 2023 doceert de auteur immers het vak Verzekeringsrecht aan de UGent) alleen maar aanraden. Het werk behoort tot die zeldzame werken die blijven hangen en een nieuwe kijk bieden op principes waarvan men dacht dat men ze beheerste. Proficiat aan de auteur en aan zijn promotor! Veel leesplezier aan zijn lezers!

Nicolas VAN DAMME

CONTRACTENRECHT

M. ILLMER, *Strukturen eines Dienstleistungsvertragsrechts*, in *Jus Privatum* 269 (Tübingen: Mohr Siebeck 2022), xxxix + 943p., €179,00, ISBN: 9783161613784.

Strukturen eines Dienstleistungsvertragsrechts is de commerciële handelseditie van het *Habilitationsschrift* dat dr. Martin Illmer in 2016 heeft verdedigd. De auteur vertrekt vanuit de vaststelling dat in alle nationale economieën van de Europese

interne markt de laatste decennia een verschuiving heeft plaatsgevonden van een geïndustrialiseerde samenleving naar een echte dienstenmaatschappij (“*Wandel von der Industrie- hin zur Dienstleistungsgesellschaft*”). Terwijl de industriële productie en haar aandeel in het bruto nationaal product voortdurend afnemen, ontwikkelen diensten zich tot een werkgelegenheids- en groeifactor in een groot aantal sectoren. Deze verschuiving heeft zich echter niet doorgezet in het juridische kader van dienstenovereenkomsten. Het Duitse dienstenovereenkomstenrecht wordt zowel systematisch als inhoudelijk gekenmerkt door onvolledigheid, incoherentie en fragmentatie. Het proefschrift van Illmer heeft de ambitieuze doelstelling om de basiscontouren van een uniform dienstencontract aan te tekenen. De auteur maakt hiervoor gebruik van de kritische, rechtshistorische methode. Het dienstenovereenkomstenrecht wordt in detail onderzocht op zijn structuren en basisbeginselen vanaf de oorsprong in het Romeinse recht tot de daarop gebaseerde rechtsfiguren in het BGB en de ontwikkeling daarvan in rechtspraak en rechtsleer. In de opvatting van Illmer is het uniforme dienstencontract de derde pijler in het Duitse contractenrecht, naast de eigendomsoverdragende overeenkomsten (*Überlassungsverträge*) en overeenkomsten die partijen verbintenissenrechtelijk verplichten eigendom over te dragen (*Veräußerungsverträge*)¹. Daarbij is het interessant op te merken dat dit in de lijn ligt van de visie van de commissie voor de hervorming van het Belgische overeenkomstenrecht onder leiding van Prof. dr. Tilleman². Het nieuwe “Boek 7: bijzondere overeenkomsten” voert een gemeenrechtelijk dienstencontract in. Daarnaast bevat het ontwerp een aantal specifieke regels voor specifieke vormen van dienstencontracten, met name voor lastgevingscontracten, dienstencontracten betreffende een bouwwerk en hotelbewaarggeving. Deze bevinden zich dan in een *lex specialis*-verhouding tot het gemeenrechtelijke regime inzake dienstencontracten. De commissie kan rechtsvergelijkende inspiratie putten uit het gerecenseerde werk van Martin Illmer.

Strukturen eines Dienstleistungsvertragsrechts is opgedeeld in zeven delen. Deel I behandelt de fundamentele en basisstructuren van dienstenovereenkomsten. Hiervoor worden de systematiek van het verbintenissenrecht en de contracttypologie van het Duitse BGB geanalyseerd. Daarna gaat de auteur dieper in op de rechtshistorische achtergrond van de dienstenovereenkomst (Deel II). Eerst worden het Romeinse recht en het *ius commune* grondig onder de loep genomen. Er gaat daarbij uitvoerige aandacht naar het *mandatum* en de *locatio conductio*. Ook bespreekt de auteur het kwalificatievraagstuk van het dienstencontract ten opzichte van andere overeenkomsten. Er wordt uiteengezet waarin het dienstencontract verschilt van aanneming³, koop, opdracht en de arbeidsovereenkomst (bijzondere variant van het dienstencontract

¹ Zie het *Trennungs- und Abstraktionsprinzip* naar Duits recht.

² Ministerieel besluit houdende oprichting Commissies tot hervorming van het overeenkomstenrecht en het verjaringsrecht van 15 juni 2021, *BS* 2 juli 2021.

³ Naar Duits recht onderscheidt aanneming (*Werkvertrag*) zich van andere overeenkomsten doordat het voorwerp van aanneming steeds een bepaald resultaat (*Erfolg*) moet zijn (§631 (2) BGB). Dit is anders bij een dienstenovereenkomst (*Dienstvertrag*, §611 e.v. BGB) of opdracht (*Auftrag*, §662 e.v. BGB), waarbij enkel de activiteit (*Tätigsein*) door de aannemer verschuldigd is. Het komt dus aan op de creativiteit van de aannemer, waarmee hij eigenhandig een bepaald resultaat schept dat voordien enkel geestelijk denkbaar was (J. BUSCHE, “BGB §631” in M. HENSSLER (ed.), *Münchener Kommentar zum Bürgerlichen Gesetzbuch*, VI (München: C.H. Beck 2020), randnr. 1; A. SCHEUCH, “BGB § 631”, in R. SCHULZE (ed.), *Bürgerliches Gesetzbuch Handkommentar* (Baden-Baden: Nomos 2019), randnr. 2).

naar Duits recht). In Deel III bespreekt de auteur de basisstructuren van het dienstenovereenkomstenrecht, zoals door de pandectisten in het BGB ingevoerd. De auteur is kritisch en toont aan hoe de opstellers van het BGB op sommige punten met tradities braken en zich op verkeerde interpretaties van Romeinse bronnen baseerden. Vervolgens analyseert Deel IV de ontwikkeling van het rechtskader voor dienstencontracten sinds de invoering van het BGB. Illmer gaat daarbij uitvoerig in op de verschillende ontwikkelingsfasen in het verbintenissen- en contractenrecht. Deel V gaat een stapje verder en behandelt de verdere ontwikkeling van het dienstenovereenkomstenrecht, zowel *de lege lata* als *de lege ferenda*. In Deel VI onderzoekt de auteur de mogelijkheden van partijen om dienstenovereenkomsten te moduleren (*Private Rechtsetzung*). Ten slotte is Deel VII gewijd aan de basisstructuren van het dienstenovereenkomstenrecht in de toekomst. Dit laatste deel vormt zo een hoogst interessante samenvatting van het volledige werk.

Dit lijvige proefschrift is een zeer leeswaardige analyse van het dienstenovereenkomstenrecht in het Duitse recht. De aanbevelingen *de lege ferenda* zijn vanzelfsprekend ook nuttig voor de geplande hervormingen van het Belgische contractenrecht.

Jan-Willem VERBEKE

CONTRACTENRECHT

H. WAIS en T. PFEIFFER (eds.), *Judicial Review of Commercial Contracts. A Handbook* (München: Beck-Hart-Nomos 2022), x + 348p., €180,00, ISBN: 9781509931781.

Het recht geeft partijen de vrijheid contracten te sluiten, maar laat vaak rechters de bedingen daarin wel nog aan bepaalde regels toetsen. Wanneer en hoe rechters bedingen buiten toepassing kunnen laten of kunnen matigen, verschilt uiteraard van rechtsstelsel tot rechtsstelsel. Het is daarom academisch interessant om de oplossingen van verschillende rechtsstelsels met elkaar te vergelijken. Zo kunnen lessen getrokken worden uit de ervaringen van elders. Bovendien heeft zo een comparatief project ook praktische relevantie, aangezien partijen onder de Rome I-Verordening vaak zelf mogen bepalen welk recht op hun contract van toepassing is. De regels over de rechterlijke toetsing van contractuele bedingen kunnen dan een belangrijke materieelrechtelijke factor zijn om voor een bepaald recht te kiezen.

Judicial Review of Commercial Contracts is dan ook een min of meer verdienstelijke eerste stap in deze richting. Het verzamelt bijdragen uit vijftien rechtsstelsels waarin wordt uiteengezet waaraan en hoe rechters er contractuele bedingen toetsen. De focus ligt daarbij duidelijk op commerciële contracten (*business-to-business*) en meer in het bijzonder op standaardclausules daarin. Naast de klassieke rechtsstelsels zoals Engeland en Wales, Frankrijk en Duitsland vindt men er ook minder bekende bestemmingen als Tsjechië, Estland of Taiwan. België en Zuid-Afrika komen er daarentegen niet in voor, Nederland wel. In een laatste deel van het boek worden de mogelijkheden besproken die partijen hebben om recht en forum te kiezen.

Over het materiële recht zij opgemerkt dat zowel het toepassingsgebied als de inhoud van de regels van land tot land aanzienlijk kunnen verschillen. Sommige regelingen

steunen zo vooral op gemeen recht; andere op bijzondere B2B-regels. Sommige beperkingen houden eerder een toetsing in van de daadwerkelijkheid van de toestemming (denk aan het buiten toepassing laten van ‘verrassende’ clausules); andere gaan meer naar de inhoud van de verbintenissen van partijen, los van hoe daadwerkelijk de partij die het standaardcontract niet heeft opgesteld, ermee akkoord is gegaan. Men werkt dan bijvoorbeeld met meer of minder uitgebreide zwarte lijsten, grijze lijsten en/of algemenere testen.

De rechtsstelsels die worden besproken, worden daarbij echter niet altijd behandeld op een uniforme wijze. Dit volgt deels uit hun onderlinge verschillen, maar ook deels uit de respectieve doelen en beperkingen die elke auteur vooropstelt. Bovendien blijft in meerdere hoofdstukken de analyse nogal abstract, misschien te abstract om te weten te komen wat de regel *in concreto* precies inhoudt in het betrokken rechtsstelsel. Maar niet elke auteur maakt zich in gelijke mate aan die abstractie schuldig: sommigen gaan wel gedetailleerder in op hoe de criteria concreet ingevuld worden, al dan niet daartoe gedwongen door de expliciteit van de wet.

Het grote gebrek van dit boek is echter de afwezigheid van enige doorgedreven vorm van rechtsvergelijking. Het mag wel interessant zijn dat pakweg het Finse recht zus en zo bepaalt, maar hoe verhoudt dat zich tot de andere rechtsstelsels? Veel bruikbaar voor rechtswetenschap en -praktijk ware een beknopte, functionele vergelijking van de relevante rechtsregels. Aangezien dat ontbreekt, blijft *Judicial Review of Commercial Contracts* een gemiste kans.

Pieter DAEM

GERECHTELIJK RECHT

W. KENNETT, *Civil Enforcement in a Comparative Perspective, A Public Management Challenge* (Cambridge: Intersentia 2021), I + 638p., €142,00, ISBN: 9781780688183.

Rechtsvergelijkende studies over de procesvoering en de rechtsbedeling in Europa zijn overvloedig. Het aspect van de tenuitvoerlegging blijft hierbij echter vaak onbelicht, terwijl de tenuitvoerlegging van rechterlijke beslissingen nochtans het sluitstuk is van een goede procesorde. Het recht op een eerlijk proces is illusoir indien de rechtsorde niet het uitzicht biedt op een efficiënte tenuitvoerlegging van definitieve en bindende rechterlijke beslissingen. Het is de taak van de overheid om hierin te voorzien. Deze leemte wordt opgevuld door Wendy Kennett, docent aan de universiteit van Cardiff, die met dit boek een groots opgevat overzicht geeft van de tenuitvoerlegging in niet minder dan dertien continentaal-Europese jurisdicties, tegen de achtergrond van recente evoluties (o.m. deregulering, digitalisering, problematiek van schuldoverlast) en nieuwe perspectieven, in het bijzonder het onderkennen van de grote maatschappelijke betekenis van de tenuitvoerlegging, die op haar beurt aanleiding geeft tot de nood aan overheidsop treden (*Public Management*).

De diverse nationale rapporten zijn telkens van grote kwaliteit en buitengewoon grondig uitgewerkt, telkens tegen de achtergrond van het nationaal juridisch kader en de eigen traditie en rechtscultuur. Het rapport over België, hoofdstuk 8 “Judicial

Officers in Belgium: Tradition and Modernisation”, beslaat ruim 26 pagina’s en beschrijft zeer accuraat de evolutie sinds de invoering van het Gerechtelijk Wetboek tot de uitdagingen waarvoor de gerechtsdeurwaarders zich thans gesteld zien om de meerwaarde van het ambt veilig te stellen.

Het overzicht van de diverse Europese jurisdicties laat een grote verscheidenheid zien. De auteur onderkent drie types: het administratieve model (o.m. Zweden), het model van de juridische beroepsbeoefenaar (o.m. Benelux en Frankrijk en overgenomen door talrijke andere jurisdicties o.m. in Oost-Europa) en het door de rechtbank gestuurde model, al bestaat dit slechts in hybride vorm (o.m. Duitsland en Spanje).

Om de persoon of instantie aan te duiden die met de tenuitvoerlegging wordt belast, kiest de auteur voor een comparatief begrip, nl. dat van ‘*Judicial Officer*’. De vertrouwde term *bailiff* is hiertoe niet geschikt omdat in het Engelse recht deze figuur bij verre niet beantwoordt aan de kwalificaties, taakomschrijving en verantwoordelijkheid die bijvoorbeeld bij ons van een gerechtsdeurwaarder worden verwacht.

De genoemde verschillen nemen niet weg dat de uitvoeringsinstanties overal in Europa blootgesteld zijn aan dezelfde uitdagingen en aangescherpte maatschappelijke verwachtingen. Zo kan in het algemeen een evolutie worden vastgesteld naar een meer proactief optreden en een meer debiteurgerichte benadering (p. 565 e.v.). De toegenomen informatie en digitalisering maken het bijvoorbeeld mogelijk om de tenuitvoerlegging efficiënter te doen verlopen en nodeloze kosten te vermijden.

Graag vermeld ik nog dat de auteur in haar voorwoord blijk geeft van een grote verbondenheid met ons land. Zij dankt naast prof. Ewoud Hondius, uitdrukkelijk prof. Marcel Storme en Charles Vanheukelen, bij leven voorzitter van de Nationale Kamer der Gerechtsdeurwaarders, die zij omschrijft als een man van grote integriteit die oog had voor “*the impact on enforcement institutions of the incentives created by management decisions and considered it important that the factors guiding the development of enforcement law should be more clearly exposed*”. Al wie hem heeft gekend, zal dit kunnen bevestigen.

Eric DIRIX

GOEDERENRECHT

J.C.T.F. LOKIN, *Afscheiding van bestanddelen. Een studie naar Romeins, Duits en Nederlands burgerlijk recht*, in *Onderneming & Recht 134* (Deventer: Wolters Kluwer 2022), 500p., €98,50, ISBN: 9789013168778.

Dit boek is de commerciële uitgave van het proefschrift van dr. Jan Lokin jr., waarin hij op omvattende wijze het goederenrechtelijke leerstuk van de fysieke afscheiding van bestanddelen van een zaak in het Romeinse, Duitse en Nederlandse recht onderzocht. De auteur vertrekt vanuit een rechtsvergelijkend en rechtshistorisch perspectief, maar heeft ook aandacht voor de actuele relevantie van afscheiding van bestanddelen in het kader van de circulaire economie.

De auteur hanteert in het boek consequent een helder begrippenapparaat, wat als

zeer positief ervaren wordt. De auteur biedt echter geen duidelijk overzicht van de gebruikte terminologie, waardoor de lezer in de tekst zelf op zoek dient te gaan naar de definities en begripsomschrijvingen. Terminologisch wordt er in het onderzoek een onderscheid gemaakt tussen, enerzijds, de afscheiding in het algemeen, waarmee men doelt op de fysieke losmaking van een bestanddeel of de fysieke splitsing van een zaak in verschillende delen en, anderzijds, de afscheiding op grond van een afscheidingsrecht (*ius tollendi*). Het onderscheid tussen afscheiding en splitsing bestaat er volgens de auteur in dat na afscheiding van een bestanddeel de oorspronkelijke zaak blijft bestaan, terwijl door splitsing de oorspronkelijke zaak tenietgaat en verschillende afzonderlijke zaken in de plaats komen. Bij splitsing verkrijgt de eigenaar van de oorspronkelijke zaak meerdere afzonderlijke eigendomsrechten over de gesplitste zaken. Bovendien wordt ook stilgestaan bij het spiegelbeeld van afscheiding, zijnde de verbinding van zaken tot één zaak. Voorafgaand aan de afscheiding vindt immers dikwijls een verbinding van verschillende zaken plaats. De manier waarop zaken met elkaar verbonden zijn, heeft volgens de auteur immers een invloed op de latere afscheiding van bestanddelen en daarom onderzoekt hij ook de rechtsgevolgen van verbinding van zaken en de eventuele doorwerking van deze gevolgen op de afscheiding.

De auteur analyseert achtereenvolgens de afscheiding van bestanddelen in het Romeinse recht (Hoofdstuk 1), in het Duitse recht (Hoofdstuk 2) en respectievelijk in het oude en huidige Nederlandse recht (Hoofdstuk 3 en 4). In het vijfde en laatste hoofdstuk wordt een overzicht gegeven en een conclusie geformuleerd. Wat meteen opvalt op basis van de inhoudsopgave van het boek, is de principiële afwezigheid van een geïntegreerde rechtsvergelijking tussen de verschillende besproken rechtsstelsels in het proefschrift. Dit is een noodzakelijk gevolg van de structuur ervan, waarin het Romeinse, Duitse en Nederlandse recht afzonderlijk worden besproken. Deze juxtapositie vormt dan ook een punt van kritiek. Hoewel de auteur doorheen de bespreking van de verschillende rechtsstelsels wel een gelijkaardige structuur hanteert en verwijzingen maakt over de hoofdstukken heen, mist de lezer toch een duidelijk rechtsvergelijkend kader waarbinnen de besproken rechtsstelsels kunnen worden geplaatst.

Inhoudelijk valt op dat de auteur in elk van de besproken rechtsstelsels een gelijkaardige analyse voert in telkens drie stappen. Ten eerste analyseert hij wat onder het begrip ‘zaak’ wordt verstaan en, desgevallend, hoe het onderscheid tussen ‘zaken’ en ‘bestanddelen’ kan worden begrepen. Ten tweede bespreekt hij de voorafgaandelijke verbinding van zaken volgens de leerstukken van natrekking en bestanddeelvorming en, respectievelijk, de zakenrechtelijke gevolgen ervan. Ten derde onderzoekt hij hoe in de verschillende stelsels bestanddelen van een samengestelde zaak kunnen worden afgescheiden op basis van een zogenaamd ‘wegnamerecht’, ook wel ‘*ius tollendi*’ genoemd. De auteur bekijkt deze wegnamerechten *de lege lata* en *de lege ferenda*. Bijkomend tracht de auteur ook voor elk rechtsstelsel de zakenrechtelijke gevolgen weer te geven van afscheiding van bestanddelen. Hiermee samenhangend onderzoekt hij of deze afscheidingsgevolgen hun oorsprong vinden in de zakenrechtelijke gevolgen van natrekking en bestanddeelvorming. Van belang hierbij is de vraag of zakelijke rechten eerst bij verbinding (natrekking en/of bestanddeelvorming) en later afscheiding blijven voortbestaan en er dus sprake is van continuïteit, of dat deze tenietgaan. Indien het oorspronkelijke zakelijke recht blijft bestaan bij verbinding van zaken of

herleeft na afscheiding, dan is er volgens de auteur sprake van ‘formele continuïteit’. Daarentegen spreekt de auteur van een zogenaamde ‘materiële continuïteit’ indien het oorspronkelijke zakelijke recht door verbinding tenietgaat, maar er daarvoor bij de afscheiding een ander nieuw zakelijk recht in de plaats treedt.

In deze recensie worden de bevindingen uit het proefschrift aan de hand van dezelfde drie stappen samengevat.

Allereerst onderzoekt de auteur doorheen het proefschrift de begrippen ‘zaak’ en ‘bestanddelen’ in de verschillende rechtsstelsels. De oorsprong van beide begrippen is terug te vinden in het Romeinse recht, waarin een onderscheid werd gemaakt tussen verschillende typen van zaken, zoals samengestelde en niet-samengestelde zaken (*‘ex contingentibus’* en *‘unus spiritus’*) en zaken met een overkoepelende benaming (*‘corpus ex distantibus’*). Al deze zaken waren op een bepaalde manier met elkaar verbonden, hetgeen een invloed had op de desbetreffende eigendomsrechten (*infra*). Het Duitse recht kent eveneens verschillende categorieën van zaken, geïnspireerd op de Romeinsrechtelijke indeling, waaronder zaken uit één geheel (*‘einfache Sache’*) en samengestelde zaken (*‘zusammengesetzte Sachen’*). Samengestelde zaken bestaan naar Duits recht uit verschillende bestanddelen (*‘Bestandteile’*), die samen volgens de zogenaamde ‘verkeersopvatting’ een juridische eenheid vormen. Opmerkelijk is dat het Duitse recht, in tegenstelling tot het Romeinse en Nederlandse recht, een onderscheid maakt tussen wezenlijke en onwezenlijke bestanddelen (*‘wesentliche Bestandteile’* en *‘unwesentliche Bestandteile’*). Onwezenlijke bestanddelen zijn volgens de verkeersopvatting wel bestanddelen van een zaak, maar ze behouden hun eigen identiteit, zodat daarop afzonderlijke zakelijke rechten kunnen worden gevestigd en de bestanddelen eigendom blijven van de oorspronkelijke eigenaar. Vergelijkbaar is in het Nederlandse recht de verkeersopvatting – naast de materiële verbinding – een criterium om te bepalen welke onderdelen bestanddeel zijn van een zaak. Ook wordt er een onderscheid gemaakt tussen enkelvoudige en samengestelde zaken. Verschillend is echter wel dat het moderne Nederlandse zaaksbegrip enkel betrekking heeft op lichamelijke zaken, in tegenstelling tot de categorie ‘goederen’, waaronder alle zaken en vermogensrechten vallen.

Door de verschillende hoofdstukken heen onderwerpt de auteur ten tweede ook het spiegelbeeld van afscheiding aan een analyse, namelijk de verbinding van zaken via natrekking en bestanddeelvorming, en in beperkte mate de zakenrechtelijke vermenging. Natrekking of *accessio* was reeds bekend in het Romeinse recht: een nagetrokken zaak werd bestanddeel van een hoofdzaak, waarbij het eigendoms- of zakelijk recht op de bestanddelen tenietging en ging toebehoren aan de eigenaar van de hoofdzaak. Opmerkelijk is het onderscheid dat de auteur maakt tussen de zogenaamde ‘samensmelting’ van bestanddelen, enerzijds en de eigenlijke natrekking anderzijds. In het eerste geval ging het oorspronkelijke eigendoms- of zakelijk recht definitief teniet. In geval van natrekking bleef volgens de auteur in het Romeinse recht een ‘slapend eigendomsrecht’ (*‘dominium dormiens’*) bestaan. Op grond hiervan kon de oorspronkelijke eigenaar later nog een afscheiding van de bestanddelen vorderen (*‘actio ad exhibendum’*), zodat het oorspronkelijke eigendomsrecht en de eventuele beperkt zakelijke rechten op de bestanddelen konden herleven na de afscheiding. Het Romeinse recht beschermde dus in dat opzicht de continuïteit van zakelijke rechten. Het Duitse en Nederlandse recht nemen de Romeinsrechtelijke natrekking gedeeltelijk over, zonder echter het concept ‘slapende eigendomsrechten’ te hernemen. Wanneer een zaak na verbinding een (wezenlijk) bestanddeel is geworden van een hoofdzaak,

gaat het oorspronkelijke eigendomsrecht op het (wezenlijke) bestanddeel definitief teniet en strekt het eigendomsrecht van de hoofzaak zich uit tot het toegevoegde bestanddeel. Verschillend is wel dat het Nederlandse recht een aanzienlijk ruimer criterium hanteert voor onroerende natrekking dan het Duitse recht, zodat oorspronkelijke zakelijke rechten op bestanddelen in Nederland sneller teniet zullen gaan.

De analyse van de auteur van het zaaksbegrip, bestanddelen en de concepten ‘natrekking’ en ‘bestanddeelvorming’ is van belang in het licht van de circulaire economie en product-dienstsystemen, waarbij de leverancier van een bepaald product vaak eigenaar blijft van het product en dit verhuurt aan de gebruiker, in plaats van de eigendom hierover over te dragen aan de gebruiker. Cruciaal is dus dat de geleverde producten geen bestanddeel worden van bijvoorbeeld het gebouw waarin ze worden geplaatst. De leverancier is gebaat bij hetgeen de auteur ‘zakenrechtelijke continuïteit’ noemt: zakelijke rechten dienen niet eenvoudig teniet te gaan. Het Duitse recht vervult deze continuïteitsgedachte volgens de auteur het meeste, aangezien onderdelen niet snel als wezenlijke bestanddelen worden gekwalificeerd en de natrekkingsregel minder snel van toepassing is, net zoals in het Romeinse recht. Daarentegen vindt volgens de auteur in het moderne Nederlandse recht de natrekking en/of bestanddeelvorming (te) snel plaats, hetgeen nefast is voor de circulaire economie. In deel 9 van hoofdstuk 4 worden er enkele oplossingen geformuleerd om de circulaire ontwikkelingen juridisch te faciliteren, waaronder de invoering van een Nederlands eigendomsvoorbehoud op bestanddelen, de aanpassing van het bestemmingscriterium bij onroerende natrekking, het opstalrecht op bestanddelen en driedimensionale eigendom etc.

Indien de circulaire leverancier geen eigenaar kan blijven van een verhuurde zaak aangezien deze bestanddeel is geworden van een andere zaak, kan een afscheidingsrecht in hoofde van de leverancier volgens de auteur soelaas bieden. Een derde terugkomend onderwerp in de analyse van de auteur is dan ook het afscheidingsrecht. Zoals *supra* reeds vermeld, kende het Romeinse recht een speciale actie waarmee de afscheiding van een bestanddeel kon worden gevorderd, namelijk de *actio ad exhibendum*, die een onderdeel vormde van de revindicatievordering, die kon leiden tot de herrijzenis van de oorspronkelijke eigendoms- en beperkte rechten. Hieraan voegt de auteur toe dat de houder van de hoofdzak, waarmee het bestanddeel was verenigd, na de afscheidingsvordering wel degelijk beschermd kon worden door middel van de ‘*exceptio doli*’, op grond waarvan de houder vergoeding kon vragen voor zijn toevoegingen. Indien deze vergoeding niet werd uitbetaald, kon de houder zijn toevoegingen afscheiden op grond van een ‘*ius tollendi*’, op voorwaarde dat er geen schade ontstond bij de afscheiding. Het Romeinsrechtelijke wegnamerecht verschilt in dat opzicht dus van de moderne wegnamerechten, die steeds toegekend worden in individuele gevallen waarin iemand een zaak had toegevoegd aan een zaak van een ander. Naar Duits recht zijn bijvoorbeeld wegnamerechtigd de huurder, vruchtgebruiker en de leverancier onder eigendomsvoorbehoud die door natrekking zijn eigendomsrecht heeft verloren. Naar Nederlands recht bestaan er tevens expliciete afscheidingsrechten, onder andere in hoofde van de erfpachter, de opstalhouder, de vruchtgebruiker en de huurder. Het doel van het wegnamerecht is de ongerechtvaardigde verrijking die na natrekking is ontstaan, te remediëren. Op grond van een Duits wegnamerecht verkrijgt de oorspronkelijke eigenaar een nieuw eigendomsrecht op het ogenblik van de afscheiding van het bestanddeel. De auteur benadrukt dat dit een nieuw eigendomsrecht op het afgescheiden bestanddeel betreft: de beperkte rechten die rustten op de hoofdzak vóór de afscheiding, bezwaren het afgescheiden bestanddeel niet langer. Naar Nederlands

recht, daarentegen, is het eigendomsrecht op de afgescheiden zaak, na uitoefening van het *ius tollendi*, wél bezwaard met de zakelijke rechten die vóór de natrekking op de zaak rustten. De eigendomsverhoudingen van vóór de verbinding blijven bepalend.

Tot slot onderzoekt Lokin in hoeverre de invoering van een nieuw afscheidingsrecht een oplossing zou zijn voor het bevorderen van de circulaire economie. Dat idee, onder meer gesteund door Pernille van der Plank, is dat een circulaire leverancier over een afscheidingsrecht zou beschikken om de toegevoegde zaak af te scheiden en zo opnieuw de eigendom te verkrijgen⁴. De auteur uit echter bezwaren met betrekking tot deze constructie. Zijn voorkeur lijkt uit te gaan naar een oplossing op basis van het *ius tollendi* van de huurder. De leverancier treedt in dat geval enerzijds op als verhuurder van het circulaire product en is tegelijkertijd huurder van een deel van het gebouw waarin het circulaire product wordt geplaatst⁵. Als huurder kan de leverancier de door hem toegevoegde zaken aan het gehuurde goed afscheiden en verkrijgt hij hierop een nieuw eigendomsrecht. Aansluitend poogt de auteur een antwoord te geven op de vraag of een algemeen zakelijk afscheidingsrecht als oplossing voor het circulaire vraagstuk past binnen het Nederlandse zakenrechtelijke systeem. Op basis van een algemeen afscheidingsrecht zou de afscheidingsgerechtigde, net zoals bij de Romeinsrechtelijke *actio ad exhibendum*, de afscheiding van een bestanddeel van de hoofdzaak kunnen vorderen om bijgevolg een nieuw eigendomsrecht op het bestanddeel te verkrijgen. Volgens de auteur is een dergelijk afscheidingsrecht niet strijdig met het eenheidsbeginsel, aangezien het afscheidingsrecht, zoals het Duitse *Wegnahmerecht*, op de gehele eenheidszaak rust, waarvan het gevolg de afscheiding van slechts een bestanddeel is. Bovendien, om in overeenstemming te zijn met het eenheidsbeginsel en het onderliggende waardemotief, stelt Lokin dat het algemene wegnamerecht enkel uitwerking zou mogen hebben indien de afscheiding geen ernstige schade toebrengt aan de hoofdzaak en de bestanddelen en op voorwaarde dat beide nog afzonderlijk kunnen worden gebruikt na afscheiding. De auteur blijkt dus een voorstander van de invoering van een algemeen afscheidingsrecht met zakelijke werking. Naar mijn mening rijst echter de vraag of het gesloten stelsel van zakelijke rechten, het welbekende *'numerus clausus'*-beginsel, geen bezwaar kan vormen.

Kato DE SCHEPPER

GOEDERENRECHT

P. LECOCQ (ed.), *Droits réels d'usage: controverses et réforme*, in *CUP 218* (Limal: Anthemis 2022), 206p., €83,00, ISBN: 9782807208865.

Op 1 september 2021 trad het hervormde goederenrecht (Boek 3 van het Burgerlijk Wetboek) grotendeels in werking. Sinds 2019 zijn er talloze werken verschenen met besprekingen van het hervormde goederenrecht, de aanloop naar de uiteindelijke wettekst van Boek 3, vergelijkingen tussen het 'oude' en het 'nieuwe' goederenrecht

⁴ P.J. VAN DER PLANK, "Het bevorderen van circulair bouwen – Een alternatief voorstel", *TBR* 2019/89, 584-585.

⁵ Zie voor een gelijkaardig voorstel naar Belgisch recht: V. SAGAERT, "De zakenrechtelijke motoren van een circulaire vastgoedeconomie: een SWOT-analyse", *TPR* 2021, (1543) 1555 e.v.

enz. Kan het zoveelste boek over dezelfde materie dan nog wel een meerwaarde vormen? Ik zet hieronder graag de verdiensten van dit verzamelwerk in de verf.

Het gerecenseerde werk vormt het 218de volume in de reeks CUP van de ULiège & UCL. Het verzamelboek is opgebouwd uit vier hoofdstukken waarin geselecteerde topics uit het hervormde goederenrecht, meer specifiek met betrekking tot de zakelijke gebruiksrechten, worden besproken. De gemeenschappelijke insteek van elk topic vormt de rode draad doorheen de vier hoofdstukken: het signaleren van delicate of zelfs controversiële kwesties in rechtspraak en rechtsleer, en deze kwesties waar nodig (of nuttig) vergelijken met de geldende wettelijke bepalingen.

De eerste bijdrage is van de hand van Noémie GOFFLOT (ULiège). Deze auteur bespreekt de conventionele erfdienstbaarheden aan de hand van vijf uitgelichte topics. Hoewel de hoofdstukken eerder algemeen getiteld zijn ('begrip en classificatie', 'specifieke wijzen van verkrijging', 'rechten en plichten van de partijen', 'uitdovingswijzen' en 'aspecten van gerechtelijk recht'), is deze bijdrage inhoudelijk verrijkend. Zo bevat de tekst een zeer interessante bespreking over de waarde van (de akten houdende vestiging van) erfdienstbaarheden en de daaraan gekoppelde bewijsproblematiek. Het onderscheid tussen besprekingen van het oude en het nieuwe recht wordt gevisualiseerd aan de hand van niet-cursieve respectievelijk cursieve druk van de tekst.

De wettelijke erfdienstbaarheden van privaat nut zijn het onderwerp van de tweede bijdrage. Deze tekst is geschreven door Laura DERU (ULiège) en vangt aan met een gedetailleerde uiteenzetting over het goederenrechtelijke regime van de wateren. Daarbij wordt als eerste de waterafvloeiing tussen naburige percelen besproken, vervolgens de dakdrop en daarna de wettelijke regeling voor bronnen en waterlopen. Het tweede hoofdstuk van de bijdrage over de wettelijke erfdienstbaarheden van privaat nut behandelt eerst de afstanden (voor vensters, muuropeningen en soortgelijke werken en ook de te respecteren voorschriften voor afstanden van beplantingen). De regeling inzake overhangende takken en wortels komt eveneens aan bod. De auteur besteedt daarbij ook aandacht aan de sanctiemechanismen en de mogelijke toepassing van de leer van het rechtsmisbruik. Een andere originele insteek is de administratief-goederenrechtelijke visie (met bespreking van rechtspraak van de hoogste rechtscolleges) op de regeling inzake afstanden van beplantingen. In een derde hoofdstuk bespreekt de auteur het juridische leerstuk van de ingeslotenheid. Ook in dit hoofdstuk worden enkele minder gekende aspecten belicht, zoals de ligging van de uitweg en de eventuele schadevergoeding. Het laatste hoofdstuk van de bijdrage gaat in op het tot de verbeelding sprekende tweede lid van artikel 3.116 BW: de zogenaamde 'nieuwe' wettelijke erfdienstbaarheden die noodzakelijk zijn voor de uitoefening van zakelijke gebruiksrechten op onroerende goederen.

François BOUSSA (ULiège en ULB) schreef de derde bijdrage in dit verzamelwerk. Om tot zijn tekst te komen, analyseerde de auteur verscheidene aspecten van het vruchtgebruik. Na een algemene inleiding volgt een overzicht van de algemene contouren van het vruchtgebruik (definitie, afbakening met het recht van gebruik en het recht van bewoning, voorwerp en duur van het recht van vruchtgebruik en beëindigingswijzen). In het tweede en derde hoofdstuk komen respectievelijk de rechten en de plichten van de partijen aan bod. Het vierde hoofdstuk behandelt de uitdovingswijzen van vruchtgebruik en het vijfde hoofdstuk gaat tot slot in op enkele specifieke bepalingen met betrekking tot vruchtgebruik op bijzondere goederen zoals financiële instrumenten en schuldvorderingen.

Professor Pascale LECOCQ (ULiège en ULB) sluit het verzamelwerk af met een bijdrage over erfpacht en opstal. De bijdrage vangt aan met een nuttig overzicht van gelijknissen en verschillpunten tussen deze twee veelgebruikte zakelijke gebruiksrechten. Het daaropvolgende hoofdstuk gaat uitvoerig in op het erfpachtrecht en een volgend hoofdstuk op het opstalrecht. Voor de beide zakelijke gebruiksrechten selecteerde de auteur enkele karakteristieke elementen ter bespreking. Zo is er een heldere uiteenzetting over het accessoir opstalrecht en over de voorwaarden om op openbaar-domeingoederen een recht van erfpacht (en opstal) te vestigen. Ook de mogelijkheid om de beide zakelijke gebruiksrechten eeuwigdurend te vestigen krijgt de nodige aandacht.

Het verzamelwerk *Droits réels d'usage: controverses et réforme* biedt de lezer enkele originele inzichten in diverse aspecten van de zakelijke gebruiksrechten. Doorheen de verschillende bijdragen worden enkele belangrijke algemene leerstukken in herinnering gebracht, bijvoorbeeld het onderscheid tussen erfdiensbaarheden van privaat nut en erfdiensbaarheden van openbaar nut. Toch blijft het boek niet oppervlakkig; de auteurs gaan op heel wat geselecteerde topics zeer gedetailleerd in. Daarbij krijgt ook het 'oude' goederenrecht terecht nog voldoende aandacht. Gelet op de eerbiedigende werking van de nieuwe regeling, zal dat 'oude' recht immers nog een hele tijd van belang zijn. Alle bijdragen zijn vlot geschreven, analyseren op duidelijke wijze veel recente (lagere en hogere) rechtspraak en bevatten de nodige verwijzingen naar de relevante voorbereidende werkzaamheden. Dit boek vormt zeker een meerwaarde op de boekenplank van elke jurist.

Maja REYNEBEAU

GRONDWETTELIJK RECHT

A. ROCHTUS en S. SOTTIAUX, *De defederalisering van justitie. Een rechtsvergelijkende en rechtspolitieke studie* (Antwerpen: Intersentia 2023), 447p., €125,00, ISBN: 9789400015630.

In opdracht van het Agentschap Justitie en Handhaving bestudeerden de auteurs van het boek de defederalisering van justitie. Op de website van het Agentschap staat te lezen dat dit onderzoek kadert binnen het constante debat rond de overheveling van bevoegdheden naar de deelstaten of net terug naar de federale overheid. Het doel van deze overheveling is finaal om een efficiëntere en meer performante overheid te creëren, maar dit wordt bemoeilijkt door onzekerheid en verminderde transparantie van bevoegdheden. Het Agentschap benadrukt dan ook de noodzaak om iedere stap bij een eventuele bevoegdheidsverdeling binnen justitie eerst en vooral voldoende te onderzoeken en te onderbouwen. Het is in deze context dat men het boek moet begrijpen: niet als een ideologisch document, maar als werkinstrument voor de overheden in dit land en als houvast in het debat over de toekomst van justitie in Vlaanderen en België. Deze studie is ook gedeeltelijk publiek beschikbaar op de website van het Agentschap, zij het in verkorte versie⁶.

⁶ Zie assets.vlaanderen.be/image/upload/v1681309927/Manuscript_Defederalisering_van_Justitie_c1r3c4.pdf.

In het voorwoord schetst Vlaams minister van Justitie en Handhaving, Omgeving, Energie en Toerisme Zuhair Demir wat voor haar de kern van het justitiedebat uitmaakt. De Vlaamse justitie zou (onder meer in de media) onderbelicht zijn, waardoor er een leemte is ontstaan in het publieke en politieke debat. De vaststellingen en mogelijke toekomstscenario's die de auteurs uiteenzetten in dit boek moeten deze leemte opvullen. De huidige bevoegdheidsverdeling zou na zes staatshervormingen nog steeds niet bevredigend zijn voor alle betrokken niveaus. De minister illustreert dit aan de hand van de problematische handhaving van decreten (voornamelijk bij milieuovertredingen) en de bekritiseerde strafuitvoering en onmenselijke toestanden in de Belgische gevangenissen. Ze beklemtoont de (leidende) rol die de deelstaten kunnen (of moeten) spelen in een volgende staatshervorming.

Het boek zelf is opgedeeld in vijf delen. Deel I bevat een algemene inleiding. In een eerste hoofdstuk bakenen de auteurs het onderzoek af aan de hand van een begripsomschrijving van 'justitie', die tot dan toe nog ontbrak in de rechtsleer over de defederalisering van justitie. Het gaat hier niet alleen om de rechtsbedeling, als het ware de kern van justitie, maar over een ruimer aantal aangelegenheden en bevoegdheden verspreid over de verschillende grondwettelijke machten en beleidsniveaus (bv. straf-(proces)recht, gerechtelijk recht, politiediensten, handhavings- en vervolgingsbeleid, burgerlijk recht, veiligheidsbeleid, staatsveiligheid etc.). Vertrekkend vanuit een traditioneel begrip van justitie als 'het gerechtswezen' gaan de auteurs op die manier over tot een ruimere notie van justitie in bevoegdheidsrechtelijke zin. Zo brengen ze het complexe geheel aan bevoegdheden van wetgevende, rechtsprekende en uitvoerende aard in kaart. Aan de hand van verschillende aanknopingspunten en bronnen komen de auteurs in eerste instantie tot een onderverdeling van het beleidsdomein justitie in drie pijlers: een wetgevende pijler (*i.e.* naast de klassieke rechtstakken burgerlijk recht, handelsrecht, gerechtelijk recht en strafrecht, bevoegdheden over erediensten, grond- en mensenrechten en internationale betrekkingen), een rechterlijke pijler (*i.e.* het gerechtswezen, de rechtsprekende organen en het Openbaar Ministerie) en een uitvoerende pijler (*i.e.* strafuitvoering, strafrechtelijk beleid en bepaalde veiligheidsaspecten zoals de staatsveiligheid). Om het plaatje rond te hebben, voegen de auteurs aan deze bevoegdheidsrechtelijke omschrijving ten slotte nog de beleidsdomeinen veiligheid en handhaving toe. Sommige aspecten daarvan behoren traditioneel tot de bevoegdheid van de minister van Justitie (bv. strafrechtelijk beleid en staatsveiligheid), terwijl andere klassiek toekomen aan de minister van Binnenlandse Zaken (bv. openbare orde en preventie, hulpverlening en crisisbeheer). Ook deze verwevenheid van bevoegdheden en de rol van de deelstaten daarin wordt uitgeklaard. Het tweede hoofdstuk zet op een beperkt aantal pagina's het belang van justitie en handhaving in de verf (enerzijds voor een staat in het algemeen en anderzijds voor een federale staat). Daarna brengt het derde hoofdstuk kort nog eens de twee basismodellen van federale staten (nl. het duale en het uitvoerende federalisme) in herinnering. De belangrijkste kenmerken van het Belgische duale federalisme worden hierbij vergeleken met andere federale staten.

Veruit het grootste deel, Deel II, gaat in op de huidige bevoegdheidsverdeling over justitie en handhaving. Deze stand van zaken valt uiteen in verschillende onderdelen. De eerste twee hoofdstukken gaan in op de basisbeginselen van de bevoegdheidsverdeling in België (het exclusiviteits- en verticaliteitsbeginsel en de uitzonderingen daarop) en de verschillende bevoegdheidscategorieën (toegewezen, residuaire, voorbehouden en

impliciete bevoegdheden). Zo slagen de auteurs erin het werk toegankelijk te maken voor de niet-gespecialiseerde lezer. Bovenop de duidelijke afbakening van het thema in het inleidende deel, kan de lezer in deze hoofdstukken aan de hand van beknopte, goed gestructureerde omschrijvingen zich de gehanteerde begrippen eigen maken. Om het debat rond de defederalisering van justitie te kunnen volgen is het uiteraard cruciaal om van een grondige basiskennis te kunnen vertrekken. Het eigenlijke overzicht van de huidige bevoegdheidsverdeling komt in de volgende twee hoofdstukken aan bod: eerst de federale en dan de deelstatelijke bevoegdheden. Dit overzicht gaat gepaard met een uitgebreid voetnotenapparaat, waar naast uitgebreide verwijzingen naar wetgeving en rechtsleer in het bijzonder veel aandacht wordt besteed aan parlementaire stukken, adviezen van de Raad van State Afdeling Wetgeving en talrijke arresten van het Grondwettelijk Hof. Het deel over de federale bevoegdheden bouwt voort op het eerdere onderzoek van Stefan Sottiaux en Karel Reybrouck (*De federale bevoegdheden*, Antwerpen, Intersentia, 2019). Dit gedetailleerde overzicht heeft duidelijk ook zijn nut buiten de context van het debat rond de defederalisering van justitie. Wie een duidelijk beeld wil krijgen van de bevoegdheidsverdeling in België, kan hier makkelijk op terugvallen. De basisbeginselen en bevoegdheidscategorieën blijven natuurlijk ook relevant voor andere domeinen dan justitie. Een volgend hoofdstuk koppelt de besproken bevoegdheidsverdeling aan de financiering van justitie en handhaving. Naar goede gewoonte krijgt de lezer ook hier een overzicht van de algemene beginselen (bestedingsautonomie en fiscale autonomie). Niet alleen de financiering van de huidige bevoegdheden, maar ook die van verdere bevoegdheidsoverdrachten wordt aangehaald. Wel beperkt dit relatief korte hoofdstuk zich tot de grote lijnen van het financieringsvraagstuk zonder in te gaan op technische, concrete details en bedragen. Het zesde hoofdstuk is, in het licht van de opdracht van het Agentschap Justitie en Handhaving, wellicht een van de meest interessante. Hierin wordt de bevoegdheidsverdeling geëvalueerd. De auteurs identificeren hierin een aantal problemen, die ze opdelen aan de hand van de drie bovengenoemde pijlers: de wetgevende, rechterlijke en uitvoerende bevoegdheden. De auteurs gaan ook verder dan het opsommen van problemen. In het zevende hoofdstuk buigen ze zich over de voorwaarden waaronder een eventuele de- of herfederalisering van de justitiebevoegdheden mogelijk is – los van de rechtspolitieke vraag of zo'n herverdeling wenselijk is. In het kort (op minder dan tien pagina's) verduidelijken ze waarom het verschuiven van bevoegdheden van het federale naar het deelstatelijke niveau een complexere operatie uitmaakt dan de omgekeerde beweging. Opnieuw krijg je als lezer snel de essentie mee.

De bovenvermelde rechtspolitieke vraag komt aan bod in de volgende delen, Deel III tot en met V. Om de wenselijkheid van een eventuele bevoegdheidsherverdeling te onderzoeken, beginnen de auteurs in Deel III met een rechtsvergelijking. Ook hier steken de auteurs van wal met een heldere afbakening van het rechtsvergelijkende deel en enkele algemene beschouwingen, ditmaal over justitie, vergelijkend federalisme en de categorisering dual/uitvoerend federalisme. De doelstelling van de auteurs is niet zozeer het formuleren van algemeen geldende stellingen, maar het vergaren van inzichten in de concrete problemen die vaak hetzelfde zijn. Het vergelijkend federalisme biedt volgens de auteurs de mogelijkheid om deze problemen scherper te stellen, verschillende oplossingen en de voor- en nadelen ervan te identificeren en ten slotte de beweegredenen achter bepaalde bevoegdheidsverdelingen bloot te leggen. Concreet valt de rechtsvergelijking uiteen in drie categorieën, gebaseerd op het type

gerechtswezens kenmerkend voor een bepaald rechtssysteem: unitaire gerechtswezens (Rusland, Zuid-Afrika, Oostenrijk, Spanje en Italië), parallelle gerechtswezens (de VS, Australië, Argentinië, Brazilië en Mexico en het VK) en geïntegreerde gerechtswezens (Duitsland, Zwitserland, Canada en India). Per categorie maken de auteurs een tussentijdse beschouwing, waarin (de redenen voor) het federalisme en de bevoegdheidsverdeling (in het algemeen en inzake justitie en handhaving) worden vergeleken in de geïdentificeerde rechtssystemen. Uit deze tussenconclusies blijkt dat een vergelijking tussen deze systemen niet altijd even voor de hand ligt. Binnen elke categorie bestaan nog veel, belangrijke verschillen, die de auteurs zoveel mogelijk in kaart brengen. De auteurs geven zelf aan dat de diversiteit tussen de geïntegreerde gerechtswezens een algemene conclusie daarover bemoeilijkt. Het is inderdaad zo dat de lezer de aandacht erbij moet houden bij de tussentijdse beschouwing over de geïntegreerde gerechtswezens, want het overzicht is niet eenvoudig te behouden bij de bespreking van het federalisme en de bevoegdheidsverdeling in het algemeen. De bevoegdheidsverdeling inzake justitie en handhaving in de geïntegreerde gerechtswezens, wat dan ook de kern van de rechtsvergelijking uitmaakt, valt dan weer wel makkelijker te volgen ondanks de grote hoeveelheid informatie die aan bod komt. Los van het debat over de defederalisering van justitie, biedt deze rechtsvergelijking onder meer een handig overzicht van de verschillende (federale en deelstatelijke) rechtscolleges, hun functie en functioneren in de verschillende besproken rechtssystemen. Alle bevindingen worden in een algemene beschouwing nogmaals op een rij gezet. Belangrijk te onthouden in dit deel zijn de specifieke historische redenen achter de concrete bevoegdheidsverdeling inzake justitie en handhaving in elk van de vergeleken systemen. De auteurs merken op dat ze een fundamentele hervorming van deze historisch gegroeide bevoegdheidsverdeling, waarbij het gerechtswezen en de rechtscolleges zijn overgedragen naar een ander beleidsniveau, nergens terugvinden. Hervormingen betreffen doorgaans specifieke bevoegdheden van het ene naar het andere niveau. Verder neemt ook het subsidiariteitsbeginsel een centrale plaats in het algemene besluit in als voornaamste uitgangspunt van de bevoegdheidsverdeling. De ‘tegenpool’ van het subsidiariteitsbeginsel is de keuze voor rechtseenheid, die vaak in het voordeel van het federale niveau speelt. Deze spanning wordt geïllustreerd aan de hand van de uitgevoerde rechtsvergelijking tussen de unitaire, parallelle en geïntegreerde gerechtswezens. De focus ligt op de laatste twee, aangezien deze voor België het relevantst zijn. De auteurs lijsten verder nog enkele terugkerende problemen en mogelijke remedies op.

Deel IV, waarin de rechtspolitieke argumenten voor en tegen een verdere defederalisering van justitie en handhaving aan bod komen, leidt logischerwijs tot een Deel V, waarin de auteurs toekomstscenario's voor justitie en handhaving hebben uitgedacht. De argumenten voor en tegen gelden volgens de auteurs even goed voor een de- als voor een herfederalisering. Ze stellen dan ook dat het een politieke keuze is hoeveel gewicht aan elk argument moet worden gegeven en hoe ze onderling moeten worden afgewogen. Als argumenten vóór defederalisering wijzen de auteurs op de heterogeniteit van de beleidspreferenties (of het bestaan van verschillende visies op justitie ten noorden en ten zuiden van de taalgrens), op het subsidiariteits- en democratiebeginsel, op een ‘nieuwe dynamiek en investeringen’ (waarmee voornamelijk bedoeld wordt op een soort momentum om geblokkeerde dossiers in beweging te krijgen en op de mogelijkheden tot institutioneel leren tussen de deelstaten), op de gebrekkige en niet

democratisch gecontroleerde handhaving van decreten en ten slotte op homogene bevoegdheden. Dit laatste argument komt erop neer dat een te grote versnippering een coherent en efficiënt beleid in de weg staat. De auteurs geven aan dat dit argument evenzeer geldt als tegenargument, wat verklaart waarom het ook daar is opgenomen. De overige tegenargumenten zijn de rechtseenheid en rechtszekerheid, schaalvoordelen en externaliteiten (*i.e.* de kosten die de ene regio afwentelt op de andere regio ingevolge de afwezigheid van centrale coördinatie). Hoewel de auteurs de keuze van het gewicht en de afweging daarvan tussen al deze argumenten uitdrukkelijk aan de politiek overlaten, valt het enigszins op (los van het gegeven dat er vier tegenargumenten tegenover vijf argumenten vóór defederalisering gepresenteerd worden) dat de argumenten vóór defederalisering wel zeventien bladzijden in beslag nemen, terwijl vier bladzijden lijken te volstaan voor de tegenargumenten. Aan de andere kant behoeven de eerder voor de hand liggende tegenargumenten (zoals rechtseenheid en rechtszekerheid, schaalvoordelen, externaliteiten en homogene bevoegdheden) wellicht minder toelichting dan de argumenten vóór defederalisering, die niet steeds op het eerste gezicht begrijpelijk en gekend zijn door de lezer.

In het laatste deel, Deel V, schuiven Arvid Rochtus en Stefan Sottiaux ten slotte enkele mogelijke toekomstscenario's naar voren voor de defederalisering van justitie en handhaving. Na een overzicht van de reeds ontwikkelde modellen in de rechtsleer en in bepaalde onderhandelingsnota's, met name die van Storme, Landuyt, De Wever en Vande Lanotte (Hoofdstuk 1), ontwikkelen de auteurs op basis van hun resultaten uit de rechtsvergelijking en rechtspolitieke argumenten voor en tegen defederalisering ook een aantal nieuwe voorstellen (Hoofdstuk 2). Deze voorstellen worden opnieuw ingedeeld aan de hand van de drie – intussen gekende – pijlers: de wetgevende, de rechterlijke en de uitvoerende bevoegdheid. De auteurs benadrukken ook hier weer dat de uiteindelijke keuze voor een van deze modellen een politieke kwestie is en blijft. De auteurs geven de essentie van de modellen van Storme, Landuyt, De Wever en Vande Lanotte in enkele bladzijden weer, waarbij ze hier en daar iets verduidelijken, de verschillende modellen onderling vergelijken en/of een kritische noot toevoegen. Deze kernachtige weergave van deze modellen maakt het enigszins moeilijk om de visies van genoemde personen op de defederalisering van justitie volledig te doorgronden, maar laat wel toe om snel een algemeen beeld te krijgen van de bestaande opvattingen. Een belangrijker deel is gewijd aan hun eigen modellen. Omdat dit deel grotendeels gebaseerd is op Deel III en Deel IV, verwijzen de auteurs er regelmatig naar terug. Jammer genoeg voor de lezer verwijzen de auteurs hierbij niet naar specifieke (bij gebrek aan randnummers) paginanummers, waardoor er redelijk wat extra blader- en zoekwerk bij komt kijken om alle referenties te begrijpen en/of na te kijken. Een persoonlijke voorkeur voor specifieke(re) verwijzingen en/of trefwoordenregisters (zeker in grotere werken als dit boek) aan de kant gelaten, kan de toegewijde, gemotiveerde lezer uiteraard zijn weg nog terugvinden aan de hand van de inhoudsopgave. Wat dan de wetgevende bevoegdheid betreft, vatten de auteurs eerst in het algemeen op basis van hun rechtsvergelijking samen hoe federale staten met de bevoegdheidsverdeling omgaan en herhalen ze wat het huidige Belgische bevoegdheidsverdelende systeem in essentie inhoudt. Vervolgens stellen ze twee alternatieven voor: enerzijds concurrerende bevoegdheden (integraal of beperkt, met federale of deelstatelijke voorrang) en anderzijds een algemene deelstatelijke bevoegdheid (waarbij ze stilstaan bij de vragen in verband met de organisatie daarvan op gemeenschaps- of gewestniveau, de

rechtseenheid, interdeelstatelijke rechtssituaties en erkenningsregels, en taalgebruik in gerechtszaken en vereisten van taalkennis). De voorgestelde toekomstscenario's op het vlak van de rechterlijke bevoegdheid delen de auteurs in naargelang het gaat over de hoven en de rechtbanken, de administratieve rechtscolleges en de Raad van State of het Grondwettelijk Hof. Ook bij de uitvoerende bevoegdheden ten slotte doen de auteurs voorstellen naargelang de specifieke materie: strafuitvoering, strafrechtelijk beleid en veiligheid, politie en openbare orde.

Het boek bevat geen algemeen besluit waarin alle voorstellen samen worden gebracht over de verschillende pijlers heen, waardoor de lezer niet in één specifieke richting wordt geleid en achterblijft met de vraag hoe de verschillende voorgestelde modellen en hervormingen het best op elkaar kunnen (of moeten?) worden afgestemd. Het is daardoor voor de lezer niet eenvoudig om de impact van zijn keuze voor een van de pijlers op de andere twee in te schatten, aangezien hij dit grotendeels tussen de regels moet lezen. Bij elke piste geven de auteurs voor- en nadelen, zowel theoretische als praktische pluspunten of bezwaren, maar zonder pasklaar antwoord, hoewel de auteurs over bepaalde deelaspecten wel een duidelijk standpunt innemen. In die zin houden de auteurs zich aan hun woord om de uiteindelijke keuze voor een her- of defederalisering van justitie en de wijze waarop die moet worden vormgegeven aan de politiek over te laten. Het boek kan alleszins een nuttig vertrekpunt zijn om de bestaande problemen en de mogelijke oplossingen ervan te begrijpen, zodat er op een zinvolle manier over het defederaliseringsdebat gesproken kan worden.

Lise VAN DEN EYNDE

INTERNATIONAAL PRIVAATRECHT

G. JEGHER en C. WIDMER LÜCHINGER, *Die abwesende Opernsängerin und andere Kurzgeschichten* (Zürich: Schulthess 2022), 320p., 89,00 CHF, ISBN: 9783725581689.

Die abwesende Opernsängerin und andere Kurzgeschichten is een bijzonder fraai uitgegeven rechtspraakverzameling die dertig cases over het internationaal privaaten procesrecht bundelt. Elke casus wordt geïllustreerd met mooie tekeningen van Thomas Ott, wat het boekje tot een echt hebbeding maakt. Ook de cover is een juweeltje, waardoor het boek niet zou misstaan in de etalage van de betere boekhandel.

Naar eigen schrijven van de auteurs, is het opzet van het boek om de systematische oplossing van privaatrechtelijke zaken met een internationale dimensie te demonstreren. Er wordt daarvoor uitdrukkelijk niet gekozen voor een academische aanpak van het internationaal privaatrecht ('IPR'), maar juist voor een zeer praktische benaderingswijze. Elke case bevat een modeloplossing, met logische structuur en methode om rechtsvragen uit het IPR op te lossen. Deze oplossing wordt gestructureerd aan de hand van vijf typevragen, die in een eerste hoofdstuk bondig worden toegelicht. De eerste stap is de controle van de bevoegdheid van de rechter om over het geschil te oordelen (*internationale Verfahrens- oder Entscheidungszuständigkeit*). Als tweede stap moet dan het toepasselijke recht worden onderzocht (*anwendbares Recht (kollisionsrechtliche Verweisung)*). Vervolgens moet het materiële recht dat in stap twee is vastgesteld, worden toegepast (*materiell-rechtliche Anwendung des berufenen Rechts (lex causae)*). Stap

vier buigt zich vervolgens over de erkenning en tenuitvoerlegging van buitenlandse beslissingen (*Anerkennung/Vollstreckung ausländischer Entscheide*). Als laatste stap moeten nog een aantal bijzondere vragen worden beantwoord (*Sonderfragen*). Met name vragen over de internationale administratieve en juridische bijstand, internationale arbitrage en het internationaal insolventierecht. Dit stappenplan laat ten slotte toe een antwoord (*Ergebnis*) te formuleren op de specifieke casus.

Het doelpubliek zijn studenten en praktici, waardoor het boek sterk didactisch en gebruiksvriendelijk is uitgewerkt. In een algemene leeswijzer wordt de lezer attent gemaakt op zowel internationale als Zwitserse naslagwerken over het internationaal privaatrecht. Verder vergemakkelijkt een uitvoerige en gedetailleerde index op het einde van het boek de oriëntatie. Ook handig is een bijlage met extra informatie over het buitenlands materieel recht (wetgeving, maar ook rechtspraak) dat in de casussen aan bod komt. Het is zeker een meerwaarde dat de dertig casussen thematisch geordend zijn, hoewel deze thematiek beter geëxpliciteerd en gemotiveerd kon worden. De beoogde toegankelijkheid van het boek heeft onoverkomelijk ook een (beperkte) schaduwzijde. De nadruk ligt uitsluitend op het oplossen van een IPR-casus, zonder daarbij aandacht te hebben voor de kernbeginselen of systematiek van het IPR. De stijl is praktijkgericht en daardoor minder diepgravend. Het boek heeft echter niet de bedoeling academisch te zijn, waardoor dit bezwaarlijk als kritiek kan worden opgeworpen. Het is wel jammer dat er geen algemene besluiten worden getrokken uit de behandelde casussen. Een algemeen besluit of een inleidende bijdrage zouden m.i. een meerwaarde geweest zijn. De verschillende cases staan bovendien te veel op zichzelf. In een bloemlezing van rechtspraak als deze hadden de auteurs hun keuze meer kunnen motiveren en meer samenhang kunnen voorzien tussen de verschillende cases onderling.

Samenvattend is het gerecenseerde boek een aanrader voor iedere jurist met interesse in het IPR. Ook juridische uitgevers kunnen hun voordeel doen bij het lezen van dit boek. De vormgeving is immers hoogst origineel en kan daarom als inspiratie dienen voor de collega's van Schulthess Juristische Medien AG. De bibliothele uitgave kan moeiteloos elke juridische bibliotheek opfleuren.

Jan-Willem VERBEKE

KUNSTRECHT

M. WILSON, *Art Law and the Business of Art*, in *Elgar Practical Guides* (Cheltenham: Edward Elgar Publishing (2) 2022), 484p., £77,95, ISBN: 9781800885769.

Eind 2022 verscheen bij Edward Elgar Publishing de tweede editie van het boek *Art Law and the Business of Art* van Martin Wilson. Uit de titel blijkt reeds de intentie van de auteur om de verschillende juridische aspecten van de kunstmarkt te duiden. De focus ligt daarbij op het Verenigd Koninkrijk, dat met ongeveer twintig procent van de totale verkopen wereldwijd een van de drie dominante kunstmarkten blijft, naast de Verenigde Staten en China. Het kunstrecht, dat als studiedomein functioneel georiënteerd is op de regels rond het cultuurgebeuren in ruime zin, wordt hier dus voornamelijk vanuit de (Britse) marktwerking belicht. Dat die kunstmarkt juridische

vragen oproept, heeft in de eerste plaats te maken met het unieke karakter van de transacties zelf. De waarde van een kunstwerk kan afhangen van de auteur, de authenticiteit, de *provenance* en de staat waarin het zich (materieel én juridisch) bevindt. Desalniettemin blijft de prijszetting van kunst in vele gevallen een gevoelige mix van kennis en intuïtie, waarbij vaak niet dezelfde *due diligence* aan de dag wordt gelegd als bij de aankoop van vastgoed of een bedrijfsovername. Door de toenemende waarde van kunst zijn de transacties vaak het resultaat van complexe onderhandelingen die gepaard gaan met afspraken omtrent minimumprijsgaranties, vooruitbetalingen en leningen. Dergelijke afspraken houden vaak grote juridische en financiële risico's in. Ten slotte hebben de meeste kunstenaars, hun erfgenamen of de galeriehouders die hen vertegenwoordigen zelf ook een duidelijke visie over de commercialisering van het oeuvre en wensen zij de werken te beschermen tegen speculanten.

In het boek is een grote rol weggelegd voor het veilingwezen. Van de achttien hoofdstukken wijdt de auteur zeven hoofdstukken (hoofdstuk 2-8) aan kunstveilingen. Slechts één (hoofdstuk 9) bespreekt de *private sales*. Een en ander heeft wellicht te maken met de achtergrond van de auteur, die *Chief General Counsel and Head of Fiduciary Services* is bij het veilinghuis Phillips en voordien werkzaam was op de juridische dienst bij Christie's. De auteur geeft zelf ook toe dat hij vooral uit zijn ervaring heeft geput bij de opbouw van dit boek, waardoor de lezer van bij het begin duidelijk weet wat hij kan verwachten: een praktische gids geschreven door een auteur uit de praktijk.

Anderzijds is het veilingwezen een uiterst boeiend onderwerp waar het laatste nog niet over geschreven is. Als haven voor kunstliefhebbers en -verzamelaars valt het veilinghuis in de kunstmarkt op door haar relatieve laagdrempeligheid. Openbare verkopen worden duidelijk aangekondigd en voorafgegaan door toonmomenten. Naast een schatting en instelprijs, die doorgaans lager ligt dan de prijs voor gelijkaardige werken bij kunstgalerijen, legt het veilinghuis de prijszetting van kunst vooral in de handen van de markt zelf. De mogelijkheid om een kunstwerk aan een lagere prijs te kopen, heeft een grote aantrekkingskracht op potentiële kopers. Toch heeft het veilinghuis zelf een incentive om de kunstwerken aan een hoge prijs te verkopen, aangezien de omzet afhankelijk is van de commissie op verkochte kunstwerken en de zogenaamde '*buyer's premium*', een percentage van de hamerprijs dat de koper er nog bovenop moet betalen. Daarnaast doet het veilinghuis meer dan louter een platform bieden waar kopers en verkopers elkaar kunnen treffen, maar voert het zelf ook onderzoek uit naar het auteurschap, de authenticiteit of de *provenance* van een kunstwerk, waar in het vijfde hoofdstuk "Ownership and authenticity" dieper op wordt ingegaan.

Ondanks de grote aandacht voor het veilingwezen, geeft de auteur het eerste woord aan de kunstenaars. Zo behandelt het openingshoofdstuk de belangrijkste juridische gevolgen bij de creatie van een werk: het auteursrecht. In het Verenigd Koninkrijk wordt het auteursrecht geregeld door de *Copyright, Designs and Patents Act 1988*. Net zoals in de Verenigde Staten behoort het Verenigd Koninkrijk tot de landen die het systeem van '*copyright*' hanteren, waarbij de focus meer ligt op de economische rechten van de kunstenaar, terwijl het Belgische of Franse systeem van '*droit d'auteur*' de morele rechten meer benadrukt. In beide gevallen ontstaat het auteursrecht echter automatisch bij de creatie van een origineel werk. Hetzelfde hoofdstuk behandelt

vervolgens twee bijzondere kunstuitingen in het licht van het auteursrecht: *street art* en *non-fungible tokens* (NFT's). Vooral de NFT's hebben de voorbije jaren voor veel ophef gezorgd in de kunstwereld sinds de verkoop bij Christie's van het digitale kunstwerk *Everydays: The First 5000 Days* door de kunstenaar Beeple voor 69 miljoen pond. Een NFT is een uniek fragment data op de blockchain. Hoewel een digitaal kunstwerk nog in andere vormen kan bestaan, is de koper de enige aanwijsbare eigenaar van de NFT. Bijgevolg is dit de geschikte manier om een waardering op basis van *provenance*, auteurschap en authenticiteit op de digitale kunstmarkt toe te laten.

De auteur heeft ook aandacht voor meer algemene en externe evoluties die de kunstmarkt vooral sinds de jaren negentig grondig hebben gewijzigd. In het tiende hoofdstuk bespreekt de auteur de dambreak die de openbaarmaking van archieven uit de Tweede Wereldoorlog teweegbracht. De vloedgolf van restitutieclaims die daarop volgde, zette een heel aantal transacties op de helling en maakte de kunstmarkt gevoeliger voor het verleden van de verhandelde voorwerpen. Kunst en cultureel erfgoed zijn de voorbije decennia ook steeds meer het voorwerp geworden van ethische richtlijnen en overheidsbeleid, waarvan onder andere de beschermingsregels van erfgoed getuigen. Niet alleen het lot van geroofde kunst tijdens de Tweede Wereldoorlog, maar ook tijdens talloze andere conflicten baren de internationale gemeenschap zorgen. Een ander domein waarin de overheid steeds actiever optreedt, is de kunstfiscaliteit, die in het elfde hoofdstuk wordt belicht.

De tweede editie van het boek belooft een stevige uitbreiding van de eerste editie te zijn, gelet op de belangrijke wijzigingen die de Britse kunstmarkt volgens de auteur heeft ondergaan. De meest prominente evolutie is de Brexit, die een aanzienlijke impact heeft gehad op de praktische werking van de kunstmarkt in het Verenigd Koninkrijk. In het veilingwezen is het immers zeer gebruikelijk dat (internationale) kopers vanop afstand, via telefoonlijnen of online, deelnemen aan een veiling. De administratieve en fiscale uitdagingen bij de verscheping van kunstwerken naar EU-landstaten zijn door de gevolgen van de Brexit enorm toegenomen. De auteur gaat hier onder andere in het twaalfde hoofdstuk dieper op in.

De tweede belangrijke ontwikkeling is de regulering van de kunstmarkt voor anti-witwasdoeleinden. In het zestiende hoofdstuk beschrijft de auteur dit zeer uitgebreid. Aanvankelijk hoefde de Britse kunstmarkt enkel rekening te houden met de algemene regelgeving inzake witwassen vastgelegd in de *Proceeds of Crime Act 2002* volgens welke het een misdrijf is “*to conceal (s 327), arrange (s 328), acquire or possess (s 329) criminal property*”. In 2007 werden specifieke sectoren die gevoelig zijn voor witwassen, onderworpen aan de *Money Laundering Regulations 2007*. De kunstmarkt viel daar echter niet onder. Toen de *Money Laundering, Terrorist Financing and Transfer of Funds (Information on the Payer) Regulations 2017* de oude regelgeving verving, werd er uitdrukkelijk voor gekozen om de kunstmarkt aan de nieuwe regels te onderwerpen. De door de nieuwe regelgeving vereiste transparantie vormt een grote uitdaging voor de cultuur van vertrouwelijkheid die tot dan toe een kenmerkende eigenschap was van de kunstmarkt. Anderzijds kan men zich niet blijven beroepen op vage noties als ‘vertrouwelijkheid’, schijnbaar ondersteund door de verheven status van het te verhandelen object, nl. het kunstwerk. Aangezien de kunstmarkt in de eerste plaats ook gewoon een markt is waar de goederen soms voor grote bedragen worden verhandeld, lijkt het mij niet meer dan logisch dat de uitwassen die daarmee

gepaard kunnen gaan ook gereguleerd worden. In het daaropvolgende hoofdstuk zoomt de auteur ook nog in op *The Bribery Act 2010*.

Ten slotte vinden de belangrijke veranderingen in de manier waarop kunst wordt verkocht door de toenemende digitale invloed op de kunstmarkt als gevolg van de COVID-crisis en het NFT-fenomeen ook hun neerslag in het boek. Niet alleen de online veiling en de rol van NFT's worden, zoals vermeld, uitvoerig besproken, maar ook andere uitdagingen van de digitale wereld zoals privacy- en gegevensbescherming komen aan bod.

Hoewel het boek een zeer ruim domein in kaart brengt, blijft het toch veeleer een boek over de kunstmarkt dan over het kunstrecht. Daarvan getuigt bijvoorbeeld ook het dertiende hoofdstuk, dat de museale sector bespreekt. Het museum wordt hier voornamelijk als een deelnemer op de kunstmarkt bekeken, terwijl de museumwerking een heel ander karakter heeft en ook andere juridische vragen oproept. De draagwijdte van het boek is dus zeer verschillend van bijvoorbeeld het *Handboek Kunstrecht* van Oliver Lenaerts, waar een recensie van verschenen is in het *Tijdschrift voor Privaatrecht* 2022, nr. 4. Aan de lezers die een grondige kennismaking met de Britse kunstmarkt verlangen, kan ik het hier besproken boek echter zeker aanraden. De vlotte schrijfstijl en heldere structuur zorgen ervoor dat de lezer na de lectuur van het boek ook echt het gevoel heeft iets te hebben bijgeleerd over de vaak nog mysterieuze werking van de kunstmarkt.

Thomas LEFEVRE

ONDERHANDELEN EN BEMIDDELEN

B. JORDAAN, *Negotiation and Dispute Resolution for Lawyers*, in *Elgar Guides to Professional Skills for Lawyers* (Cheltenham: Edward Elgar Publishing 2022), 480p., £67,95 ISBN: 9781803920764.

Het bijstaan van cliënteel in het kader van geschillen behoort tot de kern van het takenpakket van de advocaat. Een klassieke methode om een geschil te beslechten bestaat erin om het voor te leggen aan de rechtbank. Als gevolg van onder meer de achterstand waarmee hoven en rechtbanken geconfronteerd worden en het publieke karakter van die rechtsgang, bestaat er niettemin de laatste tijd een groeiende trend om conflicten buiten de rechtbank op te lossen. Niet zelden wordt een advocaat door diens cliënt gevraagd om deel te nemen aan bijvoorbeeld een bemiddelingsprocedure of bijstand te verlenen bij de uitwerking van een minnelijke regeling. Ook het onderhandelen van allerhande overeenkomsten behoort tot de kerntaken van de advocaat. Zelfs in het dagelijkse leven onderhandelen advocaten met cliënten, kantoorgenoten, confraters e.d. Vaak zelfs zonder te beseffen dat er sprake is van een onderhandeling. Onderhandelen wint met andere woorden sterk aan belang binnen de rechtspraktijk en de advocatuur in het bijzonder. Een gedegen kennis van de kunst en wetenschap van het onderhandelen is voor deze beroepsgroep dan ook essentieel.

Onderhandelen leerde men vroeger 'al doende', in de praktijk. Tot enkele jaren geleden bestond er bijvoorbeeld geen algemeen vak onderhandelen dat gedoceerd werd in de

rechtenopleidingen. De laatste decennia wordt daar in het kader van de rechtenopleiding aan verschillende universiteiten meer aandacht aan besteed, niet zelden wordt dat gedoceerd in de vorm van een praktijkvak. Ook extracurriculair zetten bepaalde studentenverenigingen daar specifiek op in.

Veel practici zullen dan ook van mening zijn geen nood te hebben aan een specifiek boek dat betrekking heeft op onderhandelen, in het bijzonder wanneer ze kunnen bogen op een jarenlange praktijkervaring. In de inleiding van het boek schrijft de auteur daarmee akkoord te kunnen gaan, maar slechts voor zover het een competitieve onderhandeling in het kader van een geschil betreft waarbij er een winnaar en een verliezer is. Niettemin stelt de auteur tegelijkertijd dat een advocaat de behoeften van zijn cliënt beter zou kunnen dienen wanneer hij of zij bij het bepalen van de aanpak kan kiezen voor een onderhandelingsstrategie die waarde maximaliseert voor zijn/haar cliënt en die verder kijkt dan het louter winnen (of verliezen) van de onderhandeling. Op die manier kunnen advocaten een betere dienstverlening leveren aan hun cliënteel en een bijkomende meerwaarde bieden.

Het voorliggende boek wil daar een steentje toe bijdragen door een omvattende analyse van het onderhandelingsproces en de advocaat als conflictoplosser te geven. Zoals de titel suggereert, is het boek in zekere mate toegespitst op de advocatuur. Niettemin zullen ook andere rechtspractici en personen met interesse in onderhandelen of (alternatieve) conflictoplossing zeker hun gading vinden in het boek.

Het boek bestaat uit vijf grote delen, telkens verder onderverdeeld in hoofdstukken. Elk hoofdstuk eindigt met een lijst van de voor dat hoofdstuk geraadpleegde bronnen. Zo is de geïnteresseerde snel op weg gezet naar bijkomende literatuur.

Het eerste deel is een inleidend deel en beschrijft specifiek de veranderingen die de juridische wereld de laatste jaren doormaakt, evenals wat de uitdagingen en mogelijke opportuniteiten daarvan zijn. Ook de rol van de advocaat als probleemoplosser komt aan bod. Om een goede probleemoplosser te zijn, is volgens de auteur meer vereist dan louter ervaring en het leren van nieuwe vaardigheden. Van belang is dat men het bewustzijn creëert hoe iemands denken een impact heeft op wat die persoon doet en hoe die dat doet. Naast dat bewustzijn leren we dat een goede probleemoplosser zijn strategie en tactiek kan aanpassen in functie van de concrete belangen en doelen van de cliënt.

Het tweede deel handelt over het begrijpen van conflicten. In dit deel licht de auteur aan de hand van specifieke modellen toe hoe conflicten kunnen worden geanalyseerd. Zo kent elk conflict bijvoorbeeld verschillende dimensies. Een eerste dimensie betreft de menselijke of relationele dimensie, waarbij de auteur dieper ingaat op de impact van emoties op het conflict. Daarnaast kent een conflict ook een inhoudelijke dimensie, waarbij er een onderscheid moet worden gemaakt tussen standpunten enerzijds en onderliggende belangen anderzijds. Door te focussen op de belangen in plaats van de standpunten kan naar een oplossing voor het probleem worden gezocht die de belangen van alle betrokken partijen kan aligneren. Ten slotte kent elk probleem ook een procesdimensie, die betrekking heeft op de verschillende mechanismen die ter beschikking zijn om een conflict te beëindigen. Daarnaast behandelt de auteur enkele denkfouten en beschrijft hij de invloed daarvan op het besluitvormingsproces. Bewustwording van het feit dat ons brein deze denkfouten maakt, kan volgens de auteur eveneens tot betere beslissingen leiden in een conflictoplossingstraject.

In het derde deel wordt het eigenlijke onderhandelen onder de loep genomen. Beginnen doet het deel met een beschrijving van wat onderhandelen precies is en de vaststelling dat een onderhandeling slechts tot een optimaal resultaat leidt in een minderheid van de gevallen. Vervolgens gaat de auteur dieper in op de voorbereiding van de onderhandeling en het bepalen en uitvoeren van een specifieke onderhandelingsstrategie. Uit het boek leren we dat het daarbij in het bijzonder van belang is zich er bewust van te zijn wat het beste en slechtste alternatief is voor het geval men niet tot een onderhandeld akkoord zou komen. Ten slotte staat de auteur ook stil bij het concrete verloop van een onderhandeling en bepaalde ethische aspecten waarmee rekening gehouden moet worden in het kader van een onderhandeling.

Het vierde deel gaat dieper in op de essentiële vaardigheden om problemen op te lossen. Met name blijken het lezen van andermans en het beheersen van de eigen lichaamstaal een bijzonder belangrijke vaardigheid, aangezien uit onderzoek volgt dat een groot deel van de onderhandeling via de non-verbale communicatie gebeurt. Daarnaast gaat de auteur in dit deel dieper in op de factoren die het onderhandelingsproces kunnen bemoeilijken. Voor de hand liggend zijn de eventuele culturele verschillen tussen de verschillende onderhandelingspartijen. Daarnaast analyseert de auteur ook de complexiteit van onderhandelingen waarin meerdere partijen betrokken zijn. Bijzonder interessant zijn eveneens de passages en inzichten met betrekking tot het onderhandelen via videoconferentie en via e-mail. Deze onderhandelingsvormen zijn de laatste jaren meer en meer ingeburgerd geraakt en kunnen volgens de auteur in bepaalde omstandigheden ook voordelen met zich meebrengen.

Het vijfde en laatste deel handelt concreet over de advocaat als procesarchitect en adviseur in conflictsituaties.

In dit deel gaat de auteur dieper in op bemiddeling, onder andere op de voor- en nadelen ervan, de rol van de bemiddelaar, wanneer wel/niet bemiddeling te overwegen, de bemiddelingsstrategie e.d. De auteur pleit daarbij ook voor een wijziging van de afkorting ADR (*alternative dispute resolution*) naar 'NDR' (*negotiated dispute resolution*), aangezien die vlag de lading beter zou dekken. Daarnaast besteedt de auteur ruime aandacht aan de eigenheid van de rol van de advocaat in een bemiddeling en waarmee een advocaat in het bijzonder rekening moet houden wanneer die een cliënt vertegenwoordigt in het kader van een bemiddelingsproces.

Verder lanceert de auteur de idee om aan raadslieden en hun cliënten meer flexibiliteit te geven en zelf aan '*dispute process design*' te doen. Daarbij zouden partijen via een overeenkomst zelf bepalen op welke manier en binnen welk kader zij hun geschil wensen op te lossen. Op die manier creëren ze zelf als het ware een alternatief geschillenbeslechtsingsmechanisme dat aan hun specifieke noden en wensen is aangepast.

Afsluiten doet het boek met enkele bijlagen. Daarin vinden we onder meer een template die kan worden gebruikt om een onderhandeling voor te bereiden, evenals een checklist voor bemiddeling en een specifieke bemiddelingsclausule. Op die manier wordt een brug geslagen tussen enerzijds de theorie die in het boek wordt beschreven en anderzijds de praktische toepassing. Dit is zonder twijfel een nuttige toevoeging om meteen met de ideeën uit het boek aan de slag te gaan.

Lander VAN GUCHT

RECHTSFILOSOFIE

J. JOWITT, *Agency, Morality and Law* (Oxford: Hart Publishing 2023), 184p., £59,50, ISBN: 9781509947683.

Dit boek behandelt een van de meest fundamentele vraagstukken binnen de rechtsfilosofie: waarom zijn wij als mensen gebonden door juridische regels? Hangt de juridische validiteit van een regel af van de verenigbaarheid met moraliteit of juist niet? Jowitt mengt zich met andere woorden in het ogenschijnlijk oneindige debat tussen *positivists* en *naturalists*.

Jowitt breekt in zijn boek een lans voor een natuurrechttheorie die voortbouwt op het door Alan Gewirth naar voren geschoven *Principle of Generic Consistency*. Dat principe komt er – kortweg – op neer dat elke (morele) actor moet handelen in overeenstemming met de generische of universele rechten die hem of haar toebehoren en die ook aan anderen toebehoren. Om tot zijn natuurrechttheorie te komen, verdedigt Jowitt in het eerste deel van het boek (hoofdstukken 1 en 2) het *Principle of Generic Consistency*. In het tweede deel van het boek (hoofdstukken 3 t.e.m. 5) articuleert Jowitt zijn juridische validiteitstheorie met het *Principle of Generic Consistency* als uitgangspunt.

De grondslag van Jowitts natuurrechtelijke theorie vereist toch wel enige verduidelijking. Het *Principle of Generic Consistency* vloeit voort uit wat *dialectical necessity* wordt genoemd. Wie het eerste argument aanvaardt, moet ook de navolgende argumenten van de onderliggende verantwoording aanvaarden.

De argumentatieve onderbouw van het *Principle of Generic Consistency* vertrekt vanuit de premisse dat onze morele oordelen niet berusten op empirische vaststellingen of observaties. De realiteit vertelt ons niet of onze morele oordelen juist of fout zijn. Uit wat is, kan je met andere woorden niet afleiden wat hoort te zijn. Als de validiteit van onze morele oordelen niet empirisch kan worden vastgesteld, moet er een onafhankelijke en aan de mens externe referentiestandaard bestaan om de waarde van onze morele oordelen te kunnen achterhalen. Die referentiestandaard is, aldus aanhangers van het *Principle of Generic Consistency*, te vinden in de notie ‘agentschap’. Immers, elk individu ten aanzien van wie we morele claims formuleren is een moreel agent. Door de validiteitstoets van onze morele oordelen te enten op iets universeels als (moreel) agentschap, krijgt ook de toets zelf een universele waarde.

Vanuit dit vertrekpunt verloopt de genese van het *Principle of Generic Consistency* in drie fases. In een *eerste fase* wordt verduidelijkt wat het betekent om een (moreel) agent te zijn vanuit het oogpunt van de (morele) actor zelf. ‘Agentschap’ hebben, impliceert dat je intentioneel en vrijwillig kan handelen om een bepaalde doelstelling te bereiken. Daaruit vloeit *ten eerste* voort dat (morele) actoren doelstellingen kunnen formuleren en deze ook als subjectief voordelig beschouwen (anders zouden ze er helemaal niet naar streven) en *ten tweede* dat (morele) actoren een minimum aan vrijheid en welzijn moeten hebben. Zonder vrijheid en welzijn (*freedom and well-being*) kunnen (morele) actoren hun doelstellingen eenvoudigweg niet nastreven. Dat laatste impliceert dat vrijheid en welzijn de *generic conditions of agency* uitmaken. Zonder vrijheid en welzijn is agentschap en ‘handelen’ eenvoudigweg uitgesloten.

De identificatie van die *generic conditions of agency* vormt het vertrekpunt voor de *tweede* argumentatieve fase. Aangezien vrijheid en welzijn noodzakelijk zijn om als (moreel) actor bepaalde doelstellingen te bereiken, zal elke (morele) actor inmenging in die vrijheid en dat welzijn als onaangenaam ervaren. Elke persoon met (moreel) agentschap moet dan ook de overtuiging hebben dat hij een *right of non-interference* heeft met betrekking tot die *generic conditions*. Een dergelijke overtuiging is overigens perfect verdedigbaar: vrijheid en welzijn zijn immers zo cruciaal voor agentschap, dat zij als rechten moeten worden beschouwd. Het recht op vrijheid en het recht op welzijn impliceren – op basis van Hohfelds inzichten – dat anderen ook de plicht hebben om die rechten niet te frustreren.

In de *derde fase* van de argumentatieve opbouw van het *Principle of Generic Consistency* worden die rechten universeel gemaakt. Door de universaliteit van de *generic conditions* te onderbouwen, krijgt het *Principle of Generic Consistency* een moreel karakter. Het principe is dan immers niet meer gericht op één individu. Het heeft betrekking op elke morele actor en heeft bijgevolg een sociale betekenis. Die universaliteitsclaim wordt onderbouwd door het eindpunt van de tweede fase als vertrekpunt te nemen: (moreel) agentschap hangt af van het recht op vrijheid en welzijn. Wie dat aanvaardt voor zichzelf, moet dat ook aanvaarden voor alle andere (morele) actoren. Elk persoon met (moreel) agentschap kan zich beroepen op een *right of non-interference* in zijn *generic conditions*. Alle aanspraken van (morele) agenten zijn met andere woorden gelijk, net omdat ze morele actoren zijn. Daaruit vloeit voort dat alle (morele) actoren de aanspraken van alle anderen moeten aanvaarden om de validiteit van hun eigen aanspraken te kunnen verdedigen.

Als universeel principe is het *Principle of Generic Consistency*, aldus Jowitt, een superieur moreel principe dat in staat is om elk menselijk handelen te sturen (het principe doet overigens sterk denken aan de categorische imperatief van Kant). In het tweede hoofdstuk van het besproken boek poogt Jowitt vervolgens aan te tonen dat het *Principle of Generic Consistency* te verenigen valt met Joseph Raz' (positivistische) theorie over *practical reason*. Na een fijnmazige analyse van Raz' theorie over de diversiteit aan redenen om te handelen, besluit Jowitt dat er een 'hiërarchie van redenen' moet bestaan. Zonder zo'n hiërarchie kan je conflicten tussen redenen – die bijna noodzakelijk uit de diversiteit ervan voortvloeit – immers helemaal niet oplossen. Er moet met andere woorden een reden zijn die – in geval van betwisting of onverenigbaarheid van diverse redenen – steevast het pleit wint.

Om te achterhalen welke reden verheven is boven alle andere, moet je redenen ten aanzien van elkaar kunnen afwegen. Jowitt wijst erop dat het *Principle of Generic Consistency* perfect in staat is om een dergelijke afweging te maken. Het *Principle* is immers zelf het hoogste en meest universele principe of leidmotief. Jowitt besluit dan ook dat Raz het *Principle of Generic Consistency* moet beschouwen als een absolute en uitsluitende *second order reason* – zijnde een reden om te handelen voor een reden of om niet te handelen voor een reden (*any reason to act for a reason or to refrain from action for a reason*) – dat elk gedrag dat ervan afwijkt uitsluit. Wie tegen het *Principle of Generic Consistency* ingaat, handelt met andere woorden irrationeel.

Op basis van het *Principle of Generic Consistency* kan je dus bepalen of handelingen moreel toelaatbaar zijn of niet. Je kan het *Principle* ook aanwenden als referentie-standaard voor wettelijke normen. Wanneer wetgeving afwijkt van het *Principle of*

Generic Consistency, dan is die wetgeving geen absolute of doorslaggevende reden om te handelen.

In het derde hoofdstuk van het besproken boek formuleert Jowitt zijn natuurrechtelijke theorie. Vertrekkende van de – ook door positivisten aanvaarde – gedachte dat het recht ertoe strekt menselijk handelen te onderwerpen aan regels, komt Jowitt tot het besluit dat – aangezien het *Principle of Generic Consistency* een absolute en doorslaggevende reden om te handelen is – alle wettelijke regels moreel toelaatbaar moeten zijn – lees: in overeenstemming met het *Principle of Generic Consistency* moeten zijn – om juridische validiteit te hebben.

Na in het derde hoofdstuk enkele preliminaire kritieken op zijn juridische validiteitstheorie te hebben weerlegd, koppelt Jowitt in het vierde hoofdstuk van het gerecenseerde werk opnieuw terug naar het oeuvre van Joseph Raz. Jowitt gaat in dit hoofdstuk immers in op Raz' *Sources Thesis*, zijnde de these waarbij wordt aangenomen dat het recht een sociaal gegeven is dat noodzakelijk voortvloeit uit niet-morele sociale bronnen. Ondanks deze these, erkent Raz echter wel een rol voor moraliteit bij de totstandkoming van juridische normen. Moraliteit heeft een invloed op het recht, maar enkel in een voorafgaandelijke fase. Daarom delen moraliteit en recht, aldus Raz, geen normatieve hiërarchie. Het zijn immers verschillende normatieve systemen.

Jowitt weerlegt de *Sources Thesis* van Raz. Wie immers aanvaardt dat de wetgever in zijn conceptie van wetgeving rekening kan houden met morele normen, moet eveneens aanvaarden dat, wanneer er morele principes bestaan die elke morele actor binden (zoals het *Principle of Generic Consistency*), ook de wetgever – als morele actor – door universele morele principes gebonden kan zijn. De wetten die door de wetgever worden gemaakt, moeten dan ook verenigbaar zijn met het *Principle of Generic Consistency*. De oorzaak van het recht ligt met andere woorden niet – zoals de *Sources Thesis* suggereert – buiten moraliteit.

Het vijfde hoofdstuk van het boek gaat verder op het elan van het vierde. In dit laatste hoofdstuk bespreekt Jowitt de theorieën van David Lyons, Jules Coleman en Matthew Kramer. Hij toont telkenmale aan dat ook daar het *Principle of Generic Consistency* zich opdringt als de ultieme referentiestandaard. De theorieën van Lyons, Coleman en Kramer verdedigen immers een vorm van *Inclusive Positivism*. Zij aanvaarden dat de wetgever morele overwegingen bij de conceptie van wetgeving in rekening kan brengen. Het universele *Principle of Generic Consistency* impliceert echter dat morele overwegingen bij de conceptie van wetgeving betrokken *moeten* worden om de validiteit van de rechtsregels te garanderen.

Het gerecenseerde werk is een echte aanrader voor rechtsfilosofen, maar ook voor degenen met een brede interesse in het recht en moraalfilosofie. Jowitt slaagt erin om een complexe en abstracte thematiek, waarop een antwoord wordt geformuleerd met behulp van een principe met een hoog esoterisch gehalte, op een bijzonder heldere manier tot bij de lezer te brengen.

Jonathan VANDENBOGAERDE

RECHTSFILOSOFIE

E. NORDTVEIT (ed.), *The Changing Role of Property Law. Rights, Values and Concepts* (Cheltenham: Edward Elgar Publishing 2023), 320p., £115,00, ISBN: 9781839100642.

Dit boek is een bundeling van essays van diverse prominente auteurs in het onderzoeksgebied van *property law*. De verzamelde bijdragen beogen – elk voor wat betreft hun eigen thematiek – een stand van zaken te geven over actuele ontwikkelingen en trends in het onderzoek naar eigendomsrechten, naar de maatschappelijke rol van eigendomsrechten en *property law* en naar de waarden die eigendomsrechten en *property law* vrijwaren. Het verzamelwerk ambieert op dat punt echter geen volledigheid. Dat is, zeker in een breed en gecontesteerd onderzoeksgebied als dat van ‘eigendom’, niet verwonderlijk.

Ernst NORDTVEIT, de editor van het boek, bevestigt het voorgaande in het inleidende hoofdstuk van het besproken werk. Eigendom heeft, zo duidt NORDTVEIT aan, een ambiguïteit over zich. Het is weliswaar een centrale notie in quasi alle samenlevingen, maar de inhoud ervan is moeilijk te vatten. De universaliteit van het begrip staat met andere woorden in schril contrast met het gebrek aan intelligibiliteit ervan. De moeilijkheid om ‘eigendom’ te definiëren hangt overigens ook samen met het feit dat eigendom zodanig verweven is met het individueel en maatschappelijk functioneren, dat het fenomeen mee gedijt op technologische, economische, financiële en ecologische ontwikkelingen. NORDTVEIT identificeert drie actuele kwesties die ‘eigendom’ en *property law* omgeven. Een eerste actuele kwestie is de sterke toename van immateriële waarden. Het eigendomsrecht, dat zich van oudsher toespit op tastbare goederen, moet daarop kunnen inspelen. Een tweede kwestie is globalisering. Er is een ongeziene toename in grensoverschrijdende transacties, waardoor het concept ‘eigendom’ niet langer een louter nationale betekenis kan of mag hebben. Een derde kwestie refereert aan de invloed van eigendomsrechten op vrijheid en democratie. Individuele eigendomsrechten verzekeren dat macht gedecentraliseerd wordt en vormen een belangrijke garantie voor de instandhouding van de rechtstaat. Daarnaast garanderen intellectuele-eigendomsrechten de vrijheid van meningsuiting en het recht op informatie, wat eveneens cruciale ingrediënten zijn voor een democratisch bestel.

De dertien essays van het verzamelwerk bieden de lezer een rijk amalgaam aan inzichten in diverse thematieken. In het eerste essay staat Richard EPSTEIN stil bij de ‘plasticiteit van eigendomsrechten’ en hoe die kneedbaarheid noodzakelijk is om de schaarste van bepaalde bronnen te ondervangen. Het tweede essay reikt een analyse aan van de effecten van het kolonialisme op het Amerikaanse continent. De Spaanse *conquistadores* implementeerden hun eigendomssysteem in het zuiden, terwijl de Engelsen hun eigendomsregime toepasten in het noorden. De invloed van die verschillende rechtsregimes is tot vandaag nog altijd zichtbaar. Eric C. EDWARDS, Martin FISZBEIN en Gary D. LIBECAP stellen immers vast dat de Nieuwe Wereld een blauwdruk is van de oude. Het derde essay – van de hand van Amnon LEHAVI – gaat in op de rol die innovatie speelt bij de *Globalisation of Property Law*. Globalisering is immers een feit: markten kennen geen grenzen meer, net zoals interpersoonlijke netwerken en digitale technologie ook quasi grenzeloos zijn. Rechtssystemen – en de daarin ingebedde eigendomssystemen – blijven echter grotendeels nationaal. LEHAVI verdedigt dat technologische, institutionele en normatieve innovaties een antwoord

kunnen bieden op de vraag hoe rechtssystemen op de geglobaliseerde wereld af te stemmen. In het vierde essay gaat Erich SCHANZE in op de problemen die voortvloeien uit de ‘dematerialisatie’ van eigendom ingevolge digitalisering. SCHANZE viseert vooral de ontwikkelingen rondom waardepapieren zoals geld en aandelen en stelt vast dat, ondanks de digitalisering ervan, er om technische redenen nog steeds van ‘eigendom’ gewag kan worden gemaakt. Toch lijkt een doorgedreven digitalisering het onderscheid tussen contractuele verbintenissen en eigendom te zullen verkleinen, zeker wanneer het op financiële instrumenten aankomt. De vijfde bijdrage in het besproken boek – geschreven door John LANGBEIN – gaat de erfrechtelijke toer op. LANGBEIN belicht de evolutie in de Verenigde Staten op het vlak van erfovergang. Daar waar vroeger veelal een *probate procedure* werd gebruikt – waarbij erfenissen onder controle van een rechtbank werden verdeeld – is nu veeleer een trend te ontwaren waarin die procedures worden vermeden. Personen trachten hun vermogen aan de volgende generatie over te dragen door erfgenamen als begunstigen aan te duiden bij financiële producten (bijvoorbeeld levensverzekeringen). In het zesde essay gaat Sebastien OMLOR in op enkele fundamentele problemen die hun oorsprong vinden in *digitization* en in de blockchain-technologie. Volgens OMLOR moeten *blockchain tokens* op een internationaal-comparatieve manier worden bestudeerd, vermits het fenomeen van *digitization* ook globaal is. Op dat punt is er, aldus OMLOR, toch nog wat werk aan de winkel. In het zevende hoofdstuk gaat Ole-Andreas ROGNSTAD in op de vraag of intellectuele-eigendomsrechten wel conceptueel het eigendomsbegrip binnen kunnen worden geloodst. ROGNSTAD gaat daarbij in op de discussie die daarover werd gevoerd in Scandinavië, mede onder invloed van Alf Ross’ *legal realism*. Het achtste essay belicht opnieuw intellectuele-eigendomsrechten, maar dan vanuit hun belang voor een democratisch bestel. Eva Inés OBERGFELL en Katharina Theresia FINK bespreken in hun bijdrage de voor- en nadelen van intellectuele-eigendomsrechten in verhouding tot vrijheid en democratie. Zeer interessant is hun analyse van de verhouding tussen auteursrechtelijke bescherming en het recht op publieke informatie. Anatol DUTTA gaat in de negende bijdrage in op de veranderde rol van eigendom in de familiale context. De structuur van families is door de tijd geëvolueerd van een collectief – quasi institutioneel – gegeven naar een geheel van interpersoonlijke verhoudingen waarbij het individu centraal staat. Vertrekkende vanuit die vaststelling gaat DUTTA na of en hoe de rol van eigendom in de familiale context evolueerde. Het tiende essay belicht de organisatie van de *public registries* vanuit een comparatief oogpunt. Verschillende oplossingen voor de organisatie daarvan worden door Benito ARRUAÑADA besproken en op hun merites beoordeeld. In de elfde bijdrage gaat Hans Fredrik MARTHINUSSEN in op de verhouding tussen eigendom en zekerheden (*mortgages* in de ruime zin). MARTHINUSSEN stelt vast dat quasi elk rechtsstelsel over een eigen systeem van zekerheidsrechten beschikt. Hij gaat ook na in welke mate ‘onafhankelijke zekerheidsrechten’ – zijnde zekerheidsrechten die losstaan van de onderliggende claim – mogelijk zijn. Het twaalfde hoofdstuk van het besproken verzamelwerk bevat een bijdrage van de hand van Roderick PAISLY. PAISLY heeft het over erfdienstbaarheden en daaraan verbonden accessoire rechten. Hoewel die accessoire rechten onderdeel uitmaken van de erfdienstbaarheid, verdedigt PAISLY enkele argumenten die hun onderscheiden karakter benadrukken. Het dertiende essay – van de hand van Bertrand DU MARAIS – belicht de kwestie van het ‘publieke domein’ (*publicly owned property*), bekeken vanuit het Franse rechtsregime.

DU MARAIS geeft aan hoe Frankrijk, in navolging van het *Promoimpresa*-arrest van het Europees Hof voor de Rechten van Mens, zijn aanbestedingsprocedure aanzienlijk hervormde om uiteindelijk te evolueren tot een van de meest competitieve systemen binnen de Europese Unie.

De beknopte weergave van de diverse bijdragen in dit verzamelwerk bevestigt dat dit boek een groot juridisch publiek zal interesseren. Het verzamelwerk bevat immers beschouwende en juridisch-technische bijdragen die een breed scala aan thematieken dekken. Het geheel bevestigt dat de discussie over eigendom en eigendomsrechten actueel is en zal blijven. Een echte aanrader!

Jonathan VANDENBOGAERDE

RECHT EN DUURZAAMHEID

B. SJÄFJELL, C. LIAO en A. ARGYROU (eds.), *Innovating Business for Sustainability: Regulatory Approaches in the Anthropocene* (Cheltenham: Edward Elgar Publishing 2022), 328p., £114,00, ISBN: 9781839101311.

Dit boek doet wat de titel belooft: het brengt vernieuwende ideeën om duurzaamheid te integreren in de bedrijfswereld, in het bijzonder door middel van regulering. De overtuiging dat hedendaagse bedrijven verder moeten kijken dan winstbejag verspreidt zich meer en meer. De auteurs van dit werk beogen de rol van bedrijven op weg naar een duurzamere samenleving te concretiseren en een regelgevende aanpak voor te stellen om deze rol te faciliteren. Hiervoor vertrekken zij vanuit een wetenschappelijk oogpunt. Bovendien vestigen de auteurs doorheen het boek onze aandacht op de ongelijkheid in onze samenleving als het op duurzaamheid aankomt, in het bijzonder gelinkt aan gender. Dit biedt een verfrissende kijk op dit thema, met aandacht voor diverse belangen.

In een inleidende bijdrage benadrukken de editors van het boek de verwevenheid van economie, ecologie en sociale omstandigheden. Zij kondigen aan dat het werk voorbij zal gaan aan het alomtegenwoordige, vrijwillige concept van maatschappelijk verantwoord ondernemen (*corporate social responsibility*) om hervormingen te onderzoeken in de regelgevende sfeer.

Het boek bestaat uit drie delen. Op natuurlijke wijze start het werk met een conceptueel deel, “Deel I: Duurzaamheid, gender en de rol van bedrijven”. In dit deel gaan de auteurs dieper in op het begrip ‘duurzaamheid’ vanuit een wetenschappelijk oogpunt, wijzen ze op het belang van een systemische aanpak en introduceren ze gender-gebonden perspectieven op duurzaamheid.

Sarah E. CORNELL start met een analyse van enkele welbekende globale megatrends en toont aan dat deze gebaseerd zijn op een mannelijk perspectief. De eerste megatrend is het kader van de planetaire grenzen. Dit kader wordt gebruikt om de risico’s in te schatten die door menselijk handelen worden veroorzaakt. Binnen de vooropgestelde planetaire grenzen bevindt zich de zogenaamde ‘veilige ruimte voor menselijk handelen’. Het kader zou gelden voor de gehele mensheid. Uit de analyse van CORNELL blijkt echter dat het onderliggende onderzoek nagenoeg geen rekening houdt met de

gedifferentieerde effecten van de geïdentificeerde risico's naargelang geslacht. Ook de actieplannen die opgesteld worden op basis van dit kader van planetaire grenzen, maken nauwelijks een onderscheid op basis van gender. Waar dit wel het geval is, identificeert CORNELL een implementatieleemte. Deze bijdrage demonstreert zowel het huidige gebrek als de toekomstige nood aan erkenning van (gender)diversiteit bij het opstellen van globale beleidsplannen om de planetaire crisissen aan te pakken.

Een volgende conceptuele bijdrage behandelt de verwevenheid van bedrijfsvoering en duurzaamheid. Zoals Hanna AHLSTRÖM aantoont, gaat de hedendaagse regelgeving nog steeds uit van een eenvoudige vennootschapsstructuur. De regelgeving is niet aangepast aan de bedrijfsvoering van vandaag, die georganiseerd wordt in complexe en ondoorzichtige groepsstructuren. Dit verhult de eigenlijke controleverdeling binnenin en de concrete impact van bedrijven, aldus AHLSTRÖM. Daarom zou een systemische aanpak nodig zijn om de eigenlijke impact van bedrijven te kunnen identificeren en om de bedrijfsactiviteit effectief te kunnen reguleren. Een dergelijke systemische aanpak dient ook ecologische en sociologische aspecten in rekening te nemen en laat ruimte voor de integratie van gendergelijkheid. De auteur beargumenteert dat systemisch denken nuttig kan zijn voor regelgeving, gelet op bestaande voorbeelden van een polycentrische aanpak van recht, *earth system law* en verder onderzoek over actoren in een duurzame markt.

Dit deel wordt afgesloten met een analyse van Roseanne RUSSELL over bedrijfsvoering, duurzaamheid en gender. Vandaag trachten bedrijven de uitdagingen van duurzaamheid en gendergelijkheid aan te pakken met twee soorten maatregelen. Enerzijds trachten zij intern meer vrouwen aan te stellen als bestuurder om het bedrijf te redden van het mannelijke kortetermijndenken en dit te vervangen door een duurzamer bestuur. Daarnaast organiseren bedrijven extern *female empowerment*-initiatieven. Op deze manier eigenen bedrijven zich gender toe als een vorm van innovatieve bedrijfsvoering. RUSSELL beargumenteert met succes dat dergelijk neoliberaal feminisme eigenlijk de bestaande visies bevestigt, zonder dat het neoliberaal feminisme in vraag stelt of deze visies gendergelijkheid niet net verhinderen. Twee concrete wijzigingen die Russell voorstelt ter bevordering van gendergelijkheid en duurzaamheid: (i) het vennootschapsdoel omvormen van winstmaximalisatie naar het creëren van duurzame waarde binnen de planetaire grenzen en (ii) het concept van zorg integreren in onze bedrijven en regelgeving.

In het tweede deel, "Regelgevende benaderingen voor de innovatie van duurzaam ondernemen", worden een aantal bestaande regelgevende regimes onder de loep genomen op zoek naar innovatieve methoden voor verduurzaming en naar het potentieel van deze regimes.

In het eerste hoofdstuk kijken Vijaya NAGARAJAN en Ann WARDROP naar regelgeving vanuit een polycentrisch perspectief. Het innoveren van duurzame bedrijfsactiviteiten is volgens hen sterk afhankelijk van regelgevende initiatieven van niet-statelijke actoren. De auteurs zien een uitgelezen kans voor pensioenfondsen in Australië om deze stimulerende rol als belangrijke langetermijninvesteerders op te nemen. Zij analyseren de rol die deze fondsen hebben ingenomen in de periode 2016-2019. Ze verdelen de mogelijke acties in drie types: het innemen van een positie, het actief reguleren van bedrijven door middel van stemrecht en tot slot het ontwikkelen van

nieuwe normen. Ze stellen vast dat de fondsen op vandaag nog slechts beperkt zulke rollen opnemen, maar zien hierin een enorm potentieel.

Isabel ALVAREZ VEGA en Charlotte VILLIERS analyseren verder de implementatie van de Richtlijn Niet-financiële Rapportage (*Non-financial Reporting Directive*) in het Verenigd Koninkrijk, Duitsland en Spanje. Zij kozen deze jurisdicties op basis van een aantal onderscheidende factoren, waaronder de vorm van kapitalisme die overheerst in elk van deze jurisdicties en de verwachte effecten van deze vormen van kapitalisme op de implementatie. Ze geven een – helaas niet altijd even duidelijk – overzicht van de implementatie in elke jurisdictie. De conclusie is wel helder: er zijn heel wat verschillen in implementatie aangezien de flexibiliteit van de richtlijn toelaat dat lidstaten sterk afwijkende en slechts minimale legislatieve actie ondernemen. Dit leidt tot grote verschillen in de eigenlijke rapportering. Naar mening van de auteurs heeft de richtlijn inderdaad een stap gezet in de richting van duurzaamheidsrapportering, maar zal dit niet noodzakelijk leiden tot duurzamere bedrijfsvoering wegens het gebrek aan vergelijkbaarheid van de rapportering.

In de lijn van de voorgaande bijdrage, focust Sara GHEBREMUSSE op transparantieregelgeving. Zij onderzoekt regelgeving die transparantieplichtingen oplegt aan mijnbouwexploitanten op het Afrikaanse continent. Deze regelgeving wordt gezien als de heilige graal om niet-duurzame praktijken aan te pakken, maar GHEBREMUSSE argumenteert overtuigend dat de huidige transparantieregelgeving zelfs het tegenovergestelde effect kan hebben. Vooreerst stelt zij dat er een aantal tekortkomingen zijn in de regelgeving zelf, zoals een grote mate van incoherentie door legislatief pluralisme, te beperkte transparantieplichtingen, een gebrek aan toegankelijke data en een gebrek aan bijkomende aansprakelijkheidsmechanismen. Ten tweede zorgt de transparantieregelgeving voor wat de auteur een ‘*legal enclosure*’ noemt. Doordat de regelgeving focust op een bepaald type van informatie, zou een ander type (mogelijk nuttigere informatie) per definitie worden uitgesloten. Bovendien zorgt het gebrek aan aansprakelijkheidsmechanismen ervoor dat deze geacht worden buiten het bestek van de transparantieregelgeving te vallen. Nochtans is aansprakelijkheid een noodzakelijke tussenstap voor de succesvolle overgang van transparantie naar duurzaam gedrag.

Pjotr ANTHONI, Aikaterini ARGYROU en Tineke LAMBOUY zoeken in de volgende bijdrage naar innovatie in duurzame bedrijfsvoering door het faciliteren van sociale ondernemingen. Zij onderzoeken in welke mate het Nederlandse fiscale en vennootschapsrechtelijke kader deze ondernemingen ondersteunt. De Nederlandse wetgeving voorziet niet in een bijzondere rechtsvorm, noch in een wettelijke definitie voor sociale ondernemingen. Toch beargumenteren de auteurs dat de bestaande Nederlandse fiscale en vennootschapsrechtelijke wetgeving sociale ondernemingen zou kunnen ondersteunen. Om dit aan te tonen, vergelijken de auteurs de maatschappelijke doelen die nagestreefd worden door een aantal bestaande Nederlandse sociale ondernemingen met de categorieën van algemeen nut onder de fiscale regeling voor ‘algemeen nut beogende instellingen’. Gelet op de grote mate van overlapping tussen de twee, zouden sociale ondernemingen in theorie onder dit fiscale gunstregime kunnen vallen. Vele sociale ondernemingen hebben echter de rechtsvorm ‘besloten vennootschap’, die is uitgesloten van het regime. Daarom suggereren de auteurs dat deze fiscale regeling ook van toepassing zou moeten zijn op de rechtsvorm ‘besloten vennootschap’. Men

kan betwijfelen of de uitgevoerde vergelijking wel noodzakelijk was om tot deze conclusie te komen. Het verder uitdiepen van de reden voor uitsluiting van deze rechtsvorm lijkt een interessantere vraag. Zo zou men kunnen onderzoeken of een uitbreiding naar de besloten vennootschap haalbaar lijkt, dan wel of een creatievere oplossing wenselijk is. Tot slot stellen de auteurs, zonder duidelijke fundering, dat het bevorderen van sociale ondernemingen ook de gendergelijkheid ten goede zou komen. Het derde deel, “Herdenken van theorie, wetgeving en bestuur”, behandelt de logische laatste stap: het herdenken van bestaande regelgevende regimes. Het passende eerste hoofdstuk van Susan WATSON stelt het concept van de vennootschap – en in het bijzonder het vennootschapsbelang – in vraag door middel van een historische analyse van de vennootschap. Eerder dan het vennootschapsbelang te beschouwen als de belangen van aandeelhouders of andere belanghebbenden, schuift WATSON een intern perspectief naar voren. In dit perspectief heeft de vennootschap, als een aparte juridische entiteit, een geheel eigen belang: het in stand houden en bevorderen van de eigen kapitaalwaarde (bestaande uit zowel financiële als niet-financiële waarden). De auteur beargumenteert dat bij toepassing van zo een concept authentieke waarde kan geput worden uit duurzame bedrijfsvoering omwille van het gunstige effect op de reputatie van het bedrijf. Er zijn op het eerste gezicht echter wel wat tegenargumenten waarmee de auteur geen rekening hield. Het gunstige reputationele effect heeft mijns inziens namelijk ook waarde vanuit een aandeelhoudersperspectief. Bovendien gaat het nog steeds om een afgeleide (geen intrinsieke) waarde van duurzame bedrijfsvoering. Tot slot gaat WATSON voorbij aan het feit dat vennootschappen voor hun bestaan afhankelijk zijn van de aandeelhouders.

De herdenking die Yue S. ANG in het tweede hoofdstuk voorstelt, betreft geen rechtstreekse aanpassing van het vennootschapsbelang, maar een onrechtstreekse oplossing voor hetzelfde probleem. Door (i) het concept van de circulaire economie te omarmen en (ii) de arbeidskrachten te betrekken bij de besluitvorming, zou een bedrijf verduurzamen. De circulaire economie zou ervoor zorgen dat naast financieel succes ook de sociale en ecologische impact worden meegenomen in de besluitvorming. Het betrekken van de arbeidskrachten zou leiden tot enerzijds een toegenomen welzijn van die arbeidskrachten en anderzijds een verduurzaming van de activiteiten omdat duurzaamheid bepaald wordt door de aggregatie van individuele activiteiten op kleine schaal. De rol van de arbeidskrachten die het bedrijf operationaliseren op kleine schaal is dus cruciaal. Daarenboven zal een verbeterd welzijn van de arbeidskrachten ook duurzamer privaat gedrag bewerkstelligen. Hoewel deze bijdrage niet steeds helder is opgebouwd, komt dit erg waardevolle argument toch goed tot zijn recht.

Vervolgens introduceert Carol LIAO een vernieuwend perspectief op regelgeving: regulering door gerechtelijke procedures. Aan de hand van een inleiding over de ongeziene toename van klimaatzaken tegen overheden en private actoren, toont zij aan hoe zulke procedures effectief het gedrag van bedrijven kunnen beïnvloeden. Daarna analyseert zij vorderingsmogelijkheden onder het Canadese vennootschapsrecht, met specifieke aandacht voor de zogenaamde vordering tot ‘onderdrukingsherstel’ (*oppression remedy*). Deze persoonlijke vordering staat open voor alle belanghebbenden. Gelet op het vennootschapsbelang naar Canadees recht, dat rekening houdt met een breed scala aan belanghebbenden en zelfs het milieu erkent als een belanghebbende partij, leent deze vordering zich uitstekend tot regulering door gerechtelijke procedures.

Beate SJÄFJELL sluit af met een bijdrage die ook de hervorming van het vennootschapsrecht beoogt, met als uitgangspunt het vennootschapsbelang. Zij is uiterst gekant tegen het model dat aandeelhouders vooropstelt. Zij stelt een model voor waarbij vennootschappen duurzame waardecreatie binnen de planetaire grenzen dienen na te streven. De fiduciaire verplichtingen van het bestuur moeten hierop afgestemd worden. SJÄFJELL pleit voor wetgeving op basis van sterke principes, maar met voldoende flexibiliteit en met name gestoeld op een wetenschappelijk begrip van duurzaamheid (*i.e.* open voor wetenschappelijke evolutie). Deze wetgeving moet wel voldoende specifieke verplichtingen bevatten om afdwingbaar te zijn. Zij doet drie concrete aanbevelingen: (i) verder gaan dan vrijwillige initiatieven en het blinde vertrouwen op de marktwerking, (ii) het herdefiniëren van het vennootschapsdoel en de verplichtingen van het bestuur, en (iii) het hanteren van open en participatieve processen (*i.e. due diligence*).

In het laatste hoofdstuk, reflecteren de editors op de oplossingen voorgesteld in de verschillende bijdragen. Zoals hieruit opnieuw blijkt, lost het boek inderdaad de gewekte verwachtingen in. De bijdragen evalueren de status quo en suggereren innovatieve oplossingen om de globale bedrijfsvoering te verduurzamen. De naar voren geschoven oplossingen zijn niet steeds zonder tegenargument, maar zijn weloverwogen en prikkelen de hersenen tot *out-of-the box thinking*. Door de gangbare assumpties te verlaten, krijgt dit werk een grote toegevoegde waarde ten opzichte van de reeds bestaande werken rond het reguleren van duurzaam ondernemen. Bovendien zet het boek – eindelijk – ook het hiermee onlosmakelijk verbonden thema van genderongelijkheid in de schijnwerpers. Een aanrader voor wie geprikkeld wil worden tot nadenken over de regulering van duurzaam ondernemen, vanuit een *female, caring, systems-thinking* en *long-term* perspectief.

Laura NEVEN

RECHT EN DUURZAAMHEID

J. SPIER, *Climate Litigation in a Changing World* (Den Haag: eleven 2022), 609p., €99,95, ISBN: 9789462363267.

In de strijd tegen klimaatverandering stappen burgers en burgerbewegingen steeds vaker naar de rechter om effectieve klimaatactie af te dwingen van overheden en bedrijven. In enkele bekende uitspraken, zoals de Nederlandse *Urgenda*-zaak (Hoge Raad 20 december 2019, ECLI:NL:HR:2019:2006, *NJ* 2020/41 noot J. Spier), *Milieudefensie tegen Shell* (Rb. Den Haag 26 mei 2021, ECLI:NL: RBDHA:2021:5337, *M en R* 2021/86 noot B. Arentz) en nu sinds kort ook het Belgische arrest *Klimaatzaak* (Brussel 30 november 2023, 2021/AR/1589, 2022/AR/737, 2022/AR/891, beschikbaar op <https://www.klimaatzaak.eu/nl>), boeken die eisers daarbij opmerkelijke successen. Die uitspraken in Nederland en België sluiten aan bij een globale discussie over *climate litigation*. Dat controversiële onderzoeksdomein evolueert zo snel dat rechtswetenschappers met moeite het overzicht kunnen houden. Met het boek *Climate Litigation in a Changing World* biedt Jaap Spier een rigoureuus en uitgebreid werk

dat een belangrijke steun kan betekenen. Het boek is geschreven in het Engels, een gepaste keuze in het licht van het globale karakter van de problematieken die aan bod komen. De schrijver toont enige taalvirtuositeit met originele beeldspraak en een (kleur)rijke woordenschat.

Jaap Spier doorloopt in deel A eerst de voornaamste problematieken in het klimaatrecht. Na een korte introductie (I), kiest de auteur voor een goed startpunt voor discussies over klimaatrechtspraak, namelijk de klimaatwetenschap. Daar benadrukt hij de realiteit en urgentie van klimaatopwarming (II). Daarna duikt de auteur in specifieke discussiepunten: het voorzorgsbeginsel (III); de toedeling van emissies (IV); rechtsgronden van klimaatverplichtingen (V); remedies (VI); verantwoordelijkheid voor historische emissies (VII); de rol van de rechter (VIII) en gedingvoering rond klimaat (IX). De kerninzichten bevinden zich in deel V, dat ook opmerkelijk langer is dan de andere delen, en deel VI.

De analyse in deel A geeft op encyclopedische wijze een wereldwijd overzicht van relevante arresten, wetenschappelijke rapporten, internationale verdragen enz. De auteur zet eigen tekst en inzichten op de achtergrond om plaats te maken voor uitgebreide citaten uit primaire bronnen. Het resultaat is een uitgebreid, thematisch geordend overzicht van de voornaamste ontwikkelingen. De auteur becommentarieert die ontwikkelingen ook in zijn boek vanuit zijn persoonlijke geleerde mening. Hij neemt daarbij geen extreme standpunten in: aan de ene kant is hij geen grote scepticus, aan de andere kant staat hij niet onkritisch tegenover elke evolutie binnen dit vakgebied. De eigen toevoegingen van de auteur maken van de tekst een samenhangend geheel met een vlotte taal, rijkelijk voorzien van rake *oneliners* (bv. p. 202: *law is not a beauty contest*; p. 211: *le mieux est l'ennemi du bien*). Door kort en krachtig zijn eigen standpunten te verkondigen, zet Jaap Spier bakens uit voor verder, diepgaander rechtswetenschappelijk onderzoek.

In deel B past de auteur de theoretische inzichten toe op echte en hypothetische zaken. Die zaken kunnen als inspiratie dienen voor practici die procesvoering overwegen. De auteur schetst telkens algemene principes en discussies die aan bod komen in een bepaalde *case study*, maar maakt terecht het voorbehoud dat veel afhangt van het rechtsstelsel waarbinnen de zaak aanhangig wordt gemaakt en de bereidheid van rechters om een vernieuwende uitspraak te doen. Zo bevat deel B een genuanceerde maar originele analyse.

Kortom, het boek moet worden toegejuicht, zowel door de rechtswetenschapper die zich als nieuweling bevindt op het turbulente domein van klimaatrechtspraak als door de jurist die daadwerkelijk gedingvoering overweegt. Het rigoureuze werk van Jaap Spier biedt een grondig overzicht van de voornaamste discussies en bronnen in het onderzoeksdomein. De auteur verkondigt openlijk zijn eigen visie en biedt de lezer zo een goede prikkel om zich te wagen aan diepgaander onderzoek in een van de deelproblematieken.

Simon VAN EEKERT

RECHT EN DUURZAAMHEID

A. VAN DER BERG en J. VERSCHUUREN (eds.), *Urban Climate Resilience*, in *Elgar Studies in Climate Law* (Cheltenham: Edward Elgar Publishing 2022), 402p., £130,00, ISBN: 9781803922492.

Stedelijke leefomgevingen zijn vaak niet het doelwit bij uitstek van klimaatbeleid. Meestal ligt de focus meer op natuurlijke ruimten zoals parken, bossen en allerlei andere meer landelijke gebieden buiten de stad (ook bijvoorbeeld landbouwgronden). Nochtans zijn verstedelijkte gebieden goed voor twee derde van de totale globale uitstoot van broeikasgassen en de verbruikte energie op aarde, waardoor ze een niet te onderschatten invloed hebben op klimaatverandering. Steden zijn daarnaast ook uiterst kwetsbare omgevingen voor klimaatgerelateerde risico's door onder meer hun erg hoge bevolkingsdichtheid, een hoge concentratie aan allerlei – voor de vele inwoners en bedrijven vaak ook bijzonder waardevolle – vermogensbestanddelen en hun verscheidenheid aan veel vitale activiteiten (o.a. dienstverlening in de zorgsector, supermarkten, politieke instellingen, etc.). De manier waarop steden en, ruimer, menselijke nederzettingen worden ontworpen, ingericht en bestuurd heeft bijgevolg een cruciale invloed op hun weerstands- en aanpassingsvermogen in het kader van de alomtegenwoordige klimaatproblematiek.

Vanuit die gedachte gaat dit boek in op een aantal belangrijke juridische vraagstukken waarmee steden te maken krijgen bij hun inspanningen om zich geleidelijk aan te passen aan het veranderende klimaat en de daarmee gepaard gaande (al dan niet lokale) problemen en, in het algemeen, om weerbaarder te worden tegen de gevolgen van klimaatverandering, zoals de stijging van de zeespiegel, alsmar meer en krachtigere stormen, overstromingen, perioden van langdurige droogte en extreme temperaturen. Een groep van achttien – voornamelijk juridische – experts werd samengebracht om een actuele stand van zaken te geven van diverse relevante wet-, regelgeving en beleidsstructuren inzake klimaatverandering in steden wereldwijd. Bij wijze van analyse van deze relevante juridische instrumenten die verstedelijkte samenlevingen gebruiken en kunnen helpen om zich aan te passen en om te gaan met het veranderende klimaat, wordt in het boek een concrete en zeer pragmatische focus aangehouden. De bijdragen bevatten – al dan niet intern – (rechts)vergelijkende beoordelingen van stedelijk klimaatveranderingsbeleid in steden overal ter wereld, waarbij er zowel aandacht is voor meer ontwikkelde landen als ontwikkelingslanden, waaronder Ghana, Zuid-Afrika en Indonesië (naast o.m. Nederland en de VS). Verder wordt door enkele auteurs onderzocht welke juridische *tools* overheden ter beschikking hebben bij het bestrijden van een aantal specifieke klimaat- en/of milieugerelateerde problemen, zoals het hitte-eilandeffect in steden (zgn. *urban heat island effect* of UHI; zie daarover de achtste bijdrage).

Gelet op het niet-traditionele onderwerp, is het boek een toonaangevende bron van praktische informatie voor zowel practici, academici als studenten milieurecht, internationaal publiekrecht en omgevingsrecht wereldwijd. Verder kunnen ook beleidsmakers en regelgevers die zich op lokaal niveau inzetten tegen klimaatverandering uit dit boek nuttige lessen trekken, zowel wat betreft toekomstig beleid als wetgeving, met het oog op het klimaatbestendig(er) maken van stedelijke leefomgevingen.

Het boek is dan ook een welgekomen aanvulling in de bekende reeks *Elgar Studies in Climate Law*. Het boekdeel *Urban Climate Resilience* is het startpunt bij uitstap voor praktisch-juridisch onderzoek naar duurzame stadsontwikkeling. Bij een verdere uitdieping in de vele hoofdstukken blijkt al snel dat de lijst van diverse auteurs en bronnen in dit boek en de voetnoten een ware goudmijn zijn aan informatie. De behandelde thema's in de verschillende bijdragen zijn uiteenlopend en vullen elkaar goed aan. Sommige bijdragen gaan over meer klassieke omgevingsrechtelijke vraagstukken, terwijl andere ingaan op de samenwerking met andere, minder traditionele (milieu)rechtsgebieden zoals het transport(recht), het goederenrecht en het internationaal recht. Nagenoeg iedere bijdrage vormt op zich een volwaardig onderzoek en kan perfect afzonderlijk geraadpleegd worden. Een pluspunt is ook dat de eerste bijdrage tegelijkertijd een inleidend en samenvattend (en zelfs al deels concluderend) hoofdstuk is. Dit schept samenhang tussen de verschillende bijdragen. Het is aan te raden dat de lezer dit eerste hoofdstuk eerst raadpleegt alvorens in te gaan op de latere meer specifieke bijdragen.

Wat de eigenlijke inhoudelijke bijdragen betreft, wordt vooreerst (in de eerste drie bijdragen) de rol van steden binnen het internationale en regionale recht onder de loep genomen, zowel m.b.t. de beperkingen als de kansen die deze rechtsdomeinen bieden voor steden en hun doel om klimaatbestendiger te worden.

Zo beschrijft Esmé SHIRLOW (Australian National University) in de tweede bijdrage ("The role of International Law in enhancing Urban Climate Resilience") hoe steden worstelen met de enorme uitdaging om de gevolgen van klimaatverandering aan te pakken, in het bijzonder in het kader van bepaalde internationale verplichtingen zoals het klimaatverdrag van Parijs, terwijl ze vaak niet betrokken zijn bij de totstandkoming en tenuitvoerlegging of zelfs handhaving van dergelijke internationale 'regelgeving'. In de praktijk dragen lokale overheden echter wel de 'natuurlijke' verantwoordelijkheid om adequaat te reageren op de oorzaken en de gevolgen van klimaatverandering wanneer deze verband houden met wat er zich op hun grondgebied afspeelt. SHIRLOW toont op overtuigende wijze aan dat deze kwestie zowel normatieve als praktische problemen met zich meebrengt, waardoor dringend nieuwe inzichten vereist zijn over de manier waarop, wanneer en waarom lokale overheden zouden moeten worden betrokken bij het vormgeven van dergelijke internationale wetgevende initiatieven. De auteur gaat daarbij in op de vraag op welke wijze nationale overheden de kaders voor onderhandeling, implementatie en handhaving van internationaal recht zouden kunnen aanpassen om beter rekening te houden met de (nood aan een) groeiende rol voor een dergelijke lokale participatie. Door ook lokale overheden nauwer te betrekken bij dergelijke klimaatgerelateerde internationaalrechtelijke procedés, zou de effectiviteit en legitimiteit van het internationale klimaatrecht en -beleid ook aanzienlijk toenemen. Veel hangt immers vanzelfsprekend af van de mate waarin steden bij machte zijn om zelf op hun terrein effectief zaken te verwezenlijken.

In de derde bijdrage ("Legislating for Urban Climate Resilience: the case of Amsterdam") gaan Sol Maria HALLECK VEGA en Josephine VAN ZEBEN (beiden verbonden aan de Universiteit van Wageningen) dieper in op de rol van het internationaal (en regionaal/communitair) recht bij de ontwikkeling van een lokaal klimaatbestendig beleid door te focussen op een welbepaald concreet toepassingsgeval, met name het beleid van de Nederlandse stad Amsterdam. De auteurs merken op dat de bevoegde

autoriteiten van de stad niet alleen in verregeande mate afhangen van nationale, Europese en internationale wetgevende ontwikkelingen, maar ook dat zij slechts een uiterst beperkt arsenaal aan (stedelijke) instrumenten ter beschikking hebben om de lokale klimaatbestendigheid van de Nederlandse hoofdstad te bevorderen. Hoewel ook volgens deze auteurs (hoofd)steden als Amsterdam een centrale rol zullen spelen in het welslagen van strategieën voor het tegengaan van en de aanpassing aan klimaatverandering, maakt het gebrek aan een duidelijke ‘*problem owner*’ (vrij vertaald: ‘verantwoordelijke’) het moeilijker om stedelijke initiatieven te evalueren en bij problemen verantwoording af te (laten) leggen. Als gevolg daarvan komen de auteurs tot het besluit dat het gebrek aan efficiënte juridische instrumenten en aan voldoende procedurele rechtvaardigheid in lokale besluitvormingsprocessen problematisch is en er ook te veel wordt gesteund op al te vage *soft law*-instrumenten die zorgen voor dubbelzinnig internationaal (non-)beleid. Volgens hen is de introductie van nieuwe juridische (al dan niet privaatrechtelijke) *tools* en het afschaffen van onnodig belemmerende regelgeving die lokale overheden tegenwerken bij de ontwikkeling en implementatie van klimaatwetgevend werk, daarin van primordiaal belang.

De vierde bijdrage (“Indian cities’ Climate Resilience: What role for Transnational Environmental Law?”) onderzoekt op welke manier steden het nationale wet- en regelgevende niveau kunnen (ver)mijden of overstijgen en hoe zij rechtstreeks samenwerkingsverbanden kunnen aangaan met andere steden. Aan de hand van enkele initiatieven die werden genomen door steden in India licht Tuula HONKONEN (University of Eastern Finland) toe hoe transnationaal recht en bepaalde lokale beleidsinitiatieven over de grenzen van (al dan niet naburige) steden heen een basis kunnen bieden voor een alternatief milieuwetgevend kader gebaseerd op samenwerkingsakkoorden, gezamenlijke duurzame capaciteitsopbouw en de uitwisseling van *best practices* op het vlak van milieubeleidsvorming en -implementatie. In India hebben vele steden te maken met een weinig doeltreffend nationaal wetgevend kader om klimaatverandering adequaat te kunnen aanpakken. Om die reden doen Indische steden meer dan elders ter wereld een beroep op de hulp van (transnationale) netwerken waarvan andere lokale overheden (in andere landen) deel uitmaken, om dan maar zelf een meer efficiënt klimaatbestendig stedelijk landschap te creëren. Hoewel dergelijke transnationale klimaatrechtelijke initiatieven stuiten op beperkte regelgevende mogelijkheden en functionaliteiten (hun directe werking *c.q.* afdwingbaarheid is vaak gering) en zij grotendeels steunen op het ondernemen van vrijwillige actie, en hoewel de actieve betrokkenheid met/vanuit het buitenland ook lokaal tussen de betrokken bestuursniveaus fricties kan veroorzaken, zijn de resultaten die behaald worden in de praktijk over het algemeen overwegend positief. Alleen al het feit dat er binnen deze netwerken klimaatinformatie, -rapportering, -strategieën etc. kunnen worden gedeeld en dat de leden van het netwerk ook op andere manieren (bv. door het delen van *best practices* en reeds uitgetoetste regelgevende instrumenten) steun kunnen bieden, wordt als doeltreffend ervaren. Via deze weg kunnen steden bovendien verder gaan dan de klimaatdoelstellingen die (inter)nationaal zijn overeengekomen.

De bijdragen in de hoofdstukken 5, 6 en 7 gaan alle uit van een benadering die sociale rechtvaardigheid tracht mee in rekening te nemen bij het bepalen van stedelijke klimaatbestendigheid. De vijfde bijdrage (“Enabling urban climate action in Accra, Ghana: policy”) bijvoorbeeld, gaat in op de vaststelling, eigen aan de

situatie waarin vele ontwikkelingslanden zich bevinden, dat klimaatbestendigheid moeilijk los kan worden gezien van bepaalde sociale tendensen en in het bijzonder armoede (bestrijding). Vele steden in Afrika en Azië krijgen immers steeds meer te maken met de gevolgen van klimaatverandering, zoals een stijgende zeespiegel, steeds meer en ook krachtigere en onvoorspelbare stormen en desastreuze overstromingen. Tezelfdertijd blijft de bevolking drastisch toenemen. Aan de hand van een *case study* van de Ghanese stad Accra licht Michael ADDANEY (University of Energy and Natural Resources Ghana) toe dat naarmate informele nederzettingen en sloppenwijken blijven uitbreiden, ook (het aantal slachtoffers van o.a.) overstromingen en andere watergerelateerde (gezondheids)risico's in frequentie (en intensiteit) zullen (zal) blijven toenemen. De reden daarvoor is dat deze gebieden vaak bijzonder kwetsbaar zijn voor klimaatgerelateerde rampen, wat ertoe leidt dat het klimaatrisico in dergelijke gebieden van nature vele malen hoger ligt. Om gelijktijdig zowel het armoedevraagstuk als het daaraan gerelateerde klimaatprobleem het hoofd te bieden, heeft het bestuur van Accra een actieplan ontwikkeld (onder meer op basis van een aantal internationale *best practices*) om de klimaatbestendigheid van de stad op te bouwen en tegelijkertijd duurzame (sociale) ontwikkeling te bevorderen. Opmerkelijk is dat economische, ecologische en socio-technische overwegingen integraal deel uitmaken van het plan. Het plan is dan ook gericht op het integreren van welbepaalde vertrouwde klimaatresponsmechanismen in de beleidsplannen, waarbij expliciet rekening wordt gehouden met de sociaal-demografische dynamiek, een aantal geografische factoren, de gebiedseigen parameters en omstandigheden met betrekking tot huisvesting en openbaar vervoer, lokale milieuvervuiling, sociaal-ruimtelijke ongelijkheid en armoede. Vergelijkbaar met de bevindingen uit de *case studies* van Amsterdam en steden in India (respectievelijk bijdragen 3 en 4), zijn kennelijk ook in Accra de huidige beleidsmechanismen waarover het stadsbestuur beschikt onvoldoende, met het oog op een adequaat stedelijk klimaatbestendigheidsbeleid. ADDANEY besluit dan ook dat de behoefte groot is aan meer innovatieve beleidsinstrumenten die lokale autoriteiten helpen om constant de klimaatrisico's in een bepaald gebied te monitoren en te beoordelen, voorzorgs- en paraatheidsmaatregelen te nemen (bv. zogenaamde *early warning systems* te installeren), maatregelen te ontwikkelen die maken dat het aanpassings- en weerstandsvermogen van een stad zowel op korte als op lange termijn verbetert en het gebruik van publiek-private samenwerking te stimuleren en rechtszeker te reguleren met als doel alle burgers gelijke toegang tot openbare infrastructuur en openbare diensten te bieden. Zo zouden de gevolgen van zware klimaatrampen in steden drastisch kunnen worden beperkt.

Veel van de vaststellingen uit de vijfde bijdrage gelden ook voor Europese steden. Ook in rijkere landen worden gemarginaliseerde gemeenschappen namelijk steeds meer geconfronteerd met de zeer ernstige gevolgen van klimaatverandering. Ook in Europa hebben deze bevolkingsgroepen verhoudingsgewijs de minste mogelijkheden ter beschikking om zich aan te passen aan het klimaatprobleem en de uitwassen daarvan. Zo nemen Craig Anthony ARNOLD (University of Louisville) en Tiago DE MELO CARTAXO (University of Exeter) in de zesde bijdrage de Portugese stad Lissabon als voorbeeld. Ook zij stellen vast dat het vooral gemeenschappen met macht en middelen zijn die betrokken worden bij het bestuur en de vorming van het beleid (bv. met betrekking tot stedelijke klimaatbestendigheid), en niet de meer gemarginaliseerde

gemeenschappen. Dit probleem wordt volgens de auteurs onder meer veroorzaakt door de zeer eenzijdige *top down*-benadering die gebeiteld zit in het institutionele wetgevende proces dat de Europese Unie typeert. Een dergelijke algemene en unilaterale aanpak, die de specifieke situatie van de betreffende EU-lidstaat vaak negeert, zou de mogelijkheden verminderen van onder meer, maar in het bijzonder ook het Portugese milieubeleid op het gebied van klimaatbestendigheid. Hierdoor worden frequent bepaalde lidstaateigen factoren die een impact hebben op de sociale rechtvaardigheid over het hoofd gezien. ARNOLD en DE MELO CARTAXO stellen dat aangepast en betrokken beleid en bijzondere (eerder dan algemene) wetgeving moeten worden ingezet om de zeer diverse kwetsbaarheden aan te pakken waarmee lokale gemarginaliseerde gemeenschappen in Lissabon worden geconfronteerd (en die van invloed zijn op hun vermogen om zich aan te passen aan het veranderende klimaat). Ze lijsten vervolgens verschillende beleidsdoelen op die samen met of als onderdeel van stedelijk klimaatbeleid volgens hen zouden moeten worden aangepakt: aanbod, betaalbaarheid en kwaliteit van huisvesting; voedselzekerheid; energiezuikerheid; bestrijding van milieuverontreiniging en voorzien van geschikte groene infrastructuur; bestrijding van armoede, gebrek aan werkgelegenheid; discriminatie, racisme en diverse kolonialistische (institutionele) structuren; rampenparaatheid (bv. *early warning systems*); actie tegen belemmeringen voor deelname aan het bestuur en gebrek aan gelijke politieke en sociale macht. Dit laatste doel zou ernstige investeringen in sociaal kapitaal en inclusieve (niet louter participatieve) bestuursprocessen vergen om er op die manier voor te zorgen dat ondervertegenwoordigde segmenten van de samenleving meer zeggenschap en macht krijgen over het beleid en de resultaten ervan. Volgens de auteurs is het daarbij ook van belang dat wetten en beleidsinstrumenten die moeten dienen om tot een klimaatbestendiger stedelijk leefmilieu te komen, expliciet bepaalde doelstellingen opnemen die gericht zijn op klimaatbestendigheid en (sociale) rechtvaardigheid. Van betekenis is ook het institutionaliseren van rapportage- en monitormechanismen die de vele variabelen en eigen typische omstandigheden die van invloed zijn op het adaptatievermogen van gemarginaliseerde gemeenschappen kunnen bijhouden.

Wanneer (lokale) overheden overgaan tot inname van ruimte voor groenaanleg, tot het aanleggen van dijken en andere waterkeringssystemen (bijvoorbeeld in kustgebieden of elders meer algemeen in geval van storm) ter bescherming van laaggelegen grond of tot het opleggen van bepaalde gedragsnormen ter verbetering van stedelijke klimaatbestendigheid in ruime zin, kunnen zulke maatregelen gevolgen hebben voor privébezit. De vraag hoe het fundamentele recht op het vrije genot van eigendom zich verhoudt tot beleid en wetgeving op dit gebied, in het bijzonder met betrekking tot stedelijke klimaatbestendigheid, is gedurende lange tijd onderbelicht gebleven in de rechtswetenschap. In de zevende bijdrage (“Room available: An overview of the literature on Urban Private Property Adaptation Law”) verschaft Joris VAN LAARHOVEN (Tilburg University) een literatuuroverzicht over dit vraagstuk. Door verschillende begrippen en hoofdthema’s in de relevante literatuur samenvattend weer te geven, schetst VAN LAARHOVEN de grenzen die eigendom (nog steeds) stelt aan beleid en wetgeving op het gebied van stedelijke klimaatbestendigheid. Het fundamentele recht op privé-eigendom, zoals onder meer beschermd onder artikel 1 van het Eerste Protocol van het Europees Verdrag voor de Rechten van de Mens, wordt door sommigen beschouwd als een drempel voor klimaatactie, maar staat, zo blijkt

uit de hedendaagse literatuur, overheidsbemoeyenis in het algemeen belang wel toe voor zover aan bepaalde voorwaarden is voldaan. Onder de noemer algemeen belang vallen bijvoorbeeld evenzeer natuur- en klimaatbestendigheidmaatregelen. Lokale overheden hebben – zo blijkt ook uit het literatuuroverzicht – verder een breed scala aan andere instrumenten (*i.e.* naast onteigeningsmogelijkheden) ter beschikking om lokale eigenaren van onroerend goed te stimuleren om allerlei milieu- en/of klimaatgerelateerde aanpassingsmaatregelen te nemen, zodat een te verregaande inmenging van bovenaf in privébezit wordt vermeden. De uitdaging waarvoor lokale overheden staan is volgens de auteur om in hun beleid het juiste evenwicht te vinden tussen de verschillende beschikbare *tools* zodat die samen leiden tot meer klimaatbestendigheid in steden en waarbij er tegelijkertijd de minste impact is op het eigendomsrecht.

Hoofdstukken 8, 9, 10 en 11 gaan dieper in op de implementatie van een aantal specifieke beleidstopics die kunnen bijdragen tot een betere stedelijke klimaatbestendigheid. In de achtste bijdrage (“Strategic adaptation to climate change: a legal comparative study of Lyon and Montréal with a focus on urban heat islands”) vergelijkt Emma NOVEL (Université Jean Moulin (Lyon III)) de juridische instrumenten die gebruikt worden in Lyon (Frankrijk) en Montréal (Canada) om het zogenaamde hitte-eilandeffect (ofwel *urban heat island effect*, zie ook *supra*) tegen te gaan. Het hitte-eilandeffect is het fenomeen dat de gemiddelde temperatuur in stedelijk gebied steevast hoger ligt dan in omliggend landelijk gebied. Dit kan bijvoorbeeld zorgen voor (gezondheids)problemen onder meer bij hittegolven. NOVEL toont aan dat beide steden opereren binnen een totaal verschillend beleids- en wetgevend kader. Zo wordt het Franse model gekenmerkt door een hoge graad van wettelijke en regelgevende milieu- en stedenbouwkundige verplichtingen wat zorgt voor een beperkte beleids- en adaptatievrijheid, terwijl het Québecse systeem meer autonomie laat aan de betrokken lokale autoriteiten. Ondanks deze verschillen worden beide steden geconfronteerd met het feit dat er in het kader van de stedenbouwkundige ruimtelijke ordening geen oog is voor transversale en/of cross-sectorale klimaatadaptatiemaatregelen die ook aandacht hebben voor de langere termijn, in het bijzonder wat betreft het hitte-eilandeffectprobleem. Om een dergelijk onvermogen te overwinnen is het volgens NOVEL essentieel burgers nauwer te betrekken. Zij worden namelijk het meest direct getroffen door onder andere het hitte-eilandeffect. Stedelijk klimaatbestendig(e) beleid en wetgeving moeten daarom steunen op de betrokkenheid van de lokale gemeenschap, en in het bijzonder de burgers. Toch tonen beide onderzochte stedelijke autoriteiten nog steeds onvoldoende bereidheid om middelen vrij te maken voor adequate participatieprocessen en staan ze onvoldoende open voor de betrokkenheid van nieuwe actoren en nieuwe instrumenten, zoals publiek-private samenwerkingsverbanden.

In de negende bijdrage (“Advancing climate resilience in US cities through green infrastructure by leveraging their dual roles as regulator and regulated under the US Clean Water Act”) legt Robert WEINSTOCK (University of Chicago) de Amerikaanse lokale stedelijke storm- en regenwaterbeheersystemen onder de loep. Deze systemen hebben een enorme impact op de graad van klimaatbestendigheid van een stad. Steden in de Verenigde Staten worden steeds meer geconfronteerd met de gevolgen van klimaatverandering, die vaak nopen tot verregaande adaptatiemaatregelen, en toch is er geen enkele federale standaard die vereist dat steden zich op ernstige wijze inlaten met klimaatadaptatie, noch enige (doelgerichte) federale financiële steunmaatregel op dat gebied. Hetzelfde geldt voor stedelijke rioolinfrastructuur, die van

primordiaal belang is voor dergelijke storm- en regenwaterbeheersystemen, maar waarbij steden kennelijk niet alleen regelgevende instanties zijn maar waar zij ook worden gereguleerd (als bronnen van vervuiling) door federale milieuwetten, zoals onder meer de zgn. *Clean Water Act*. Op grond van deze *Clean Water Act* kunnen federale bestuursinstanties Amerikaanse steden bijvoorbeeld verplichten om zgn. ‘*Green Infrastructure*’ te integreren in hun storm- en regenwaterbeheerplannen. WEINSTOCK argumenteert dat vanuit alle beleidsniveaus getracht zou moeten worden deze ‘*Green Infrastructure*’ te promoten. Zo’n ‘groene’ infrastructuur heeft als doel in stedelijke omgevingen natuurlijke processen met betrekking tot de hydrologische cyclus zo goed als mogelijk te beschermen, te herstellen en na te bootsen, bijvoorbeeld door regenwater op bepaalde plaatsen voldoende lang vast te houden en traag in de ondergrond te laten sijpelen. Tegelijkertijd biedt een dergelijke infrastructuur ook andere sociale milieuvoordelen (bv. versterken van de identiteit binnen een gemeenschap door het voorzien van plaatsen voor bijeenkomsten, maar ook het herstellen en het verbeteren van de esthetische waarde van het stedelijke landschap). Net als in de eerdere bijdragen valt op dat de auteur in deze bijdrage ook tot de vaststelling komt dat het essentieel is dat steden zelf beleid (moeten) kunnen ontwikkelen om hun klimaatbestendigheid te vergroten, in het bijzonder op het gebied van storm- en regenwaterbeheer (en weliswaar binnen de grenzen die door het hogere bestuursniveau zijn vastgesteld). Doorheen de bijdrage doet WEINSTOCK een aantal voorstellen die gebruik trachten te maken van bestaande processen en concepten van onder meer de *Clean Water Act* om steden te stimuleren tot onafhankelijke, iteratieve en verbeterde klimaatbestendigheidspinning door middel van de aanleg van groene infrastructuur in plaats van een te unilateraal *top down*-beleid.

De tiende bijdrage (“The climate change mitigation and adaptation imperative in South Africa’s Spatial Planning and Land Use Management Act, 2013 (SPLUMA)”) legt de nadruk op de rol van ruimtelijke-ordeningswetgeving als instrument om stedelijke klimaatbestendigheid te implementeren. Met de Zuid-Afrikaanse *Spatial Planning and Land Use Management Act* (SPLUMA) als voorbeeld onderzoeken Jeannie VAN WYK (University of South Africa) en Mark ORANJE (University of Pretoria) de mate waarin zo’n wetgeving zich richt, of zou moeten richten, op mitigatie van en adaptatie aan klimaatverandering. Ook wordt onderzocht wat de vooruitzichten zijn van SPLUMA wat betreft de effectieve realisatie van verschillende klimaatbestendigheidsoelstellingen binnen de grenzen van een staatsbestel, zoals het Zuid-Afrikaanse, waarin verschillende bevoegdheidsgebieden zijn verdeeld over diverse bestuurslagen, wat noopt tot verscheidene intergouvernementele samenwerkingsverbanden. Hun besluit is onder meer dat SPLUMA niet duidelijk vereist dat de (lokale) overhe(i)d(en) zich richt(en) op klimaatverandering in hun beleid, en dat het bestaande institutionele kader over coöperatief bestuur en samenwerking nog onvoldoende afdwingbaar is om effectief noemenswaardige stedelijke klimaatbestendigheid te bereiken. VAN WYK en ORANJE pleiten daarom voor een veel intensiever besef van en aandacht voor de risico’s van klimaatverandering, in het bijzonder voor stedelijke samenlevingen; en dit bij de voorbereiding, uitvoering én monitoring van ruimtelijke-ordeningswetgeving. Ook bij de coördinatie en harmonisatie van alle verschillende onderdelen van ruimtelijke ordening is die bewustwording op zijn plaats. Net als in de voorgaande bijdragen tonen de auteurs aan hoezeer het bereiken van klimaatbestendigheid verweven is met het bestrijden van factoren die sociaaleconomische onrechtvaardigheid bevorderen.

De laatste bijdrage die ingaat op de implementatie van stedelijk klimaatbestendighedsbeleid, bijdrage elf (“Good governance and flood management in Jakarta”), behandelt de rol van de beginselen van goed bestuur in het kader van klimaatadaptatiemanagement, en met name specifiek met betrekking tot het overstromingsbeheer (het zgn. *‘flood management’*) in de Indonesische hoofdstad Jakarta. Natalia YETI PUSPITA (Atma Jaya Catholic University of Indonesia) toont aan dat steden die bestand zijn tegen klimaatverandering en de hieruit voortvloeiende calamiteitenrisico’s, steden zijn waarin de lokale autoriteiten de beginselen van goed bestuur effectief toepassen bij het op poten zetten en uitvoeren van stedelijke ruimtelijke ordening en ontwikkeling. Een interessant voorbeeld is de stad Jakarta, die op regelmatige basis getroffen wordt door ernstige overstromingen. YETI PUSPITA komt bij haar evaluatie van de stad tot de vaststelling dat het stadsbestuur van Jakarta zich de voorbije jaren onvoldoende heeft gehouden aan de beginselen van goed bestuur, zoals de beginselen van vakbekwaamheid en professionaliteit, de verantwoordings- en transparantieplicht, het principe van een goede dienstverlening, democratie, efficiëntie, effectiviteit en de principes van de rechtsstaat. De verwaarlozing van deze beginselen heeft volgens de auteur door de jaren heen geleid tot het aannemen van enkele gebrekkige beheerstrategieën met daarenboven een tekortschietende implementatie en afdwinging. Met de toenemende invloed van klimaatverandering op deze steeds terugkerende (want seizoensgebonden) overstromingen in Jakarta, waardoor deze meer intens en onvoorspelbaar voorkomen, zijn er dan ook dringend verbeteringen nodig om de stad op meer duurzame basis klimaatbestendig te maken.

Bijdragen twaalf en dertien focussen op mobiliteit. Het menselijke wegverkeer is momenteel goed voor ongeveer een derde van de wereldwijde uitstoot aan broeikasgassen. Het grootste deel van deze uitstoot vindt plaats in stedelijke gebieden. Files, verkeersopstoppingen in en rond steden en daaraan verbonden luchtvervuiling in combinatie met de stijgende temperaturen hebben een negatief effect op de stedelijke klimaatbestendigheid. Het stedelijke klimaatbeleid zou zich meer moeten focussen op wegvervoer. Twee mogelijkheden om de klimaatbestendigheid van steden op dit gebied te vergroten zijn de ingebruikname van autonome voertuigen en het inzetten op gedeelde mobiliteit (bv. autodelen). Zo gaat bijdrage twaalf (“Racing to defeat climate change on reluctant roads: autonomous vehicles, urban climate resilience, and legal reform”) in op autonome voertuigen als disruptieve en steeds meer opkomende technologie die de koolstofuitstoot kan verminderen. Tracy HRESKO PEARL (University of Oklahoma) benadrukt dat in de VS de (lokale) wetgevende instanties momenteel te maken krijgen met een resem aan belemmerende wet- en regelgeving die de ontwikkelaars van autonome voertuigen nodeloos en onredelijk belast en de markt voor dergelijke voertuigen dreigt te ondermijnen. De auteur geeft enkele richtlijnen mee over hoe dergelijke wet- en regelgeving er dan wel zou moeten uitzien. Volgens HRESKO PEARL zou de wet- en regelgeving (a) niet generiek mogen zijn, maar wel een onderscheid moeten maken op basis van de verschillende inzetbare mogelijke niveaus of klassen van automatisering; (b) geen onredelijke en/of onhaalbare veiligheidsniveaus mogen eisen; en (c) zou de focus meer moeten liggen op het investeren in dit type technologie, alsook in stedelijke infrastructuur voor dergelijke voertuigen, waardoor minder investeringen en ruimte nodig zijn dan voor door mensen aangedreven, meer vervuilende, voertuigen.

Bijdrage dertien (“Shared mobility towards urban climate resilience in the city of Johannesburg”) heeft betrekking op het delen van vervoermiddelen in Johannesburg, Zuid-Afrika. Angela VAN DER BERG (University of the Western Cape) en Anél DU PLESSIS (North-West University South Africa) lichten toe waaruit gedeelde mobiliteit onder meer kan bestaan. Zo kan ze betrekking hebben op autodelen (of ruimer, het delen van ritten), chauffeurs- en/of taxidiensten op verzoek zoals Uber, pendeldiensten en andere opkomende vormen van gedeeld (openbaar) vervoer. Gedeelde mobiliteit strekt zich bijgevolg ook uit tot openbaar vervoer, waarbij gebruikers toegang kunnen krijgen tot bussen, minibussen, treinen, veerboten, deelsteps en fietsen die eigendom zijn van een overheid(sinstantie). De auteurs stellen vast dat het delen van vervoermiddelen een meer verantwoordelijke consumptie van en omgang met natuurlijke grondstoffen bevordert, de druk op stedelijke transportsystemen verlicht en bijdraagt tot een vermindering van de uitstoot door het gebruik van privévoertuigen. VAN DER BERG en DU PLESSIS waarschuwen er weliswaar voor dat klimaatbestendig vervoer slechts één specifiek aspect is van de ‘volmaakte’ klimaatbestendige stad en dat gedeelde mobiliteit slechts één kenmerk is van klimaatbestendig vervoer. De auteurs stellen dat gedeelde mobiliteit een ondersteunende rol kan spelen bij het bevorderen van klimaatbestendige transportsystemen wanneer het bijvoorbeeld wordt geïntegreerd binnen de bestaande transportsystemen en ondersteund door ruimtelijke-ordeningswetgeving, infrastructuurontwikkeling, financiële investeringen en wet- en beleidsinitiatieven die gericht zijn op transport en mobiliteit. De auteurs geven verder aan dat mensen in Zuid-Afrikaanse steden reeds gebruikmaken van collectieve en/of gedeelde vervoerwijzen (met name informele minibustaxi’s, Uber etc.). Ze doen dit echter bij gebrek aan alternatieve transportmiddelen en dus niet om altruïstische redenen zoals de milieuvoordelen, noch vanwege onvoldoende parkeerruimte of om de reistijd te verkorten. De vervoermiddelen die momenteel worden gebruikt zijn overigens niet altijd even duurzaam of klimaatneutraal. Toch zijn de stedelijke autoriteiten in het land zich meer en meer bewust geworden van de voordelen van gedeelde mobiliteit (bv. in de context van de nood aan toegankelijkheid, betaalbaarheid en emissiereductie in de transportsector). De Zuid-Afrikaanse wetgeving en het beleidskader inzake gedeelde mobiliteit staan echter nog in de kinderschoenen en zijn volop in ontwikkeling. De studie van de wetgeving en het beleid van Johannesburg illustreert zeer goed de complexiteit die gepaard gaat met het trachten te besturen van een sector die wordt gereguleerd door vele verschillende actoren en bestaat uit een overvloed aan gefragmenteerde wet- en regelgeving. Het voorbeeld van Johannesburg toont ook de uitdagingen inzake de introductie van deze nieuwe vormen van mobiliteit en transport, in het bijzonder in een stad waar de sociaaleconomische structuur nog steeds erg te kampen heeft met een gebrekkige toegankelijk- en bereikbaarheid en een hardnekkige ruimtelijke segregatie, en waar de transportsector wordt gedomineerd door bestaande transportvormen, zoals de informele ‘minibustaxi-industrie’.

De laatste bijdrage van het boek, bijdrage veertien (“Urban warfare: Expanding legal approaches to urban climate policy in the United States”), raakt aan het onderwerp van de geschillenbeslechting en procesvoering. Klimaatprocesvoering is globaal gezien aan een sterke opkomst bezig. De vraag rijst of dit ook relevant is, of kan zijn (en zo ja, in welke mate dan), voor (Amerikaanse) steden. M. Alexander PEARL (University of Oklahoma) betoogt dat stedelijke gebieden licht alternatieve benaderingen van klimaataanpak en -geschillenbeslechting tentoonspreiden met betrekking tot het

klimaatbeleid van hun lokale gebied. De lokale aanpak lijkt namelijk meer significant te zijn en praktische weerslag te hebben op het terrein dan de traditionele jurisdictionele procedures. Met de VS als voorbeeld onderzoekt PEARL de mogelijkheden die het procesrecht en het trustrecht in de VS bieden om van steden te eisen dat ze klimaatmaatregelen nemen en/of aanpassen. Hij besluit dat burgers van een stad die het bestuur aanklagen wegens het niet nakomen van stedelijke milieustrustplichten, meer kans hebben om zulke zaken te winnen dan wanneer ze een beroep doen op meer traditionele procedures.

Vincent JANSSEN

VENNOOTSCHAPSRECHT

A. KEAY, *Dissolution and Restoration of Companies*, in *Elgar Corporate and Insolvency Law and Practice series* (Cheltenham: Edward Elgar Publishing 2023), 224p., £130,00, ISBN: 9781839109225.

Voorliggend boek is van de hand van Professor Andrew Keay. Hij is gespecialiseerd in het vennootschaps- en commercieel recht. Het boek is verschenen in de *Elgar Corporate and Insolvency Law and Practice series*.

Het wettelijk kader van de *dissolution* (ontbinding) en *restoration* (herstel) van ondernemingen is gefragmenteerd en niet altijd even duidelijk. Er bestaat dan ook discussie over de draagwijdte en interpretatie van dat wettelijk kader. Het werk van Keay is bijgevolg zeer welkom bevonden door rechter Mark Halliwell in het voorwoord. Het is namelijk het eerste werk dat vanuit een helikopterperspectief specifiek op het vraagstuk van de ontbinding en het herstel van ondernemingen focust, daar waar eerdere werken dit veeleer behandelden in de hypothese van insolventie of als laatste hoofdstuk in een algemeen handboek vennootschapsrecht.

Het werk biedt niet zozeer een theoretische onderbouwing van de problematiek, maar wel praktische en concrete handvaten aan de practicus of onderzoeker. Het werk bundelt de relevante wetgeving en rechtspraak over de procedure van de ontbinding en het herstel. Hierbij komt bovendien niet enkel *case law* van het Verenigd Koninkrijk, maar ook in beperktere mate van Canada, Australië en Nieuw-Zeeland aan bod. Waar nodig bespreekt hij de inhoud van de zaken en citeert hij de relevante passages, zonder nodeloos uit te wijken. In ieder geval haalt hij de rechtsregel aan die voor de problematiek van belang is.

Het werk is opgedeeld in twee delen: ten eerste de ontbinding en ten tweede het herstel. De structuur van het werk zit logisch in elkaar en is daarom overzichtelijk voor de lezer. Elk deel vangt aan met een korte inleiding en eindigt telkens met de gevolgen. Verder verschilt de inhoud tussen beide delen. Binnen het eerste deel over de ontbinding focust de auteur op de ontbinding na insolventie, de vroegtijdige ontbinding en de ontbinding door schrapping (*striking-off*). Binnen het deel over herstel focust de auteur op de administratieve en de gerechtelijke procedure. Beide delen analyseren vooral de procedurele aspecten en de gevolgen van ontbinding en herstel, maar niet zozeer het materiële toepassingsgebied. Dit boek is dus vooral geschreven voor de lezer die al weet dat de ontbinding de eindbestemming is maar nog een wegwijzer

zoekt om deze te bereiken.

Het eerste hoofdstuk behandelt de ontbinding ten gevolge van insolventie. Binnen dit hoofdstuk gaat de auteur in op de hypothese van ontbinding enerzijds na vereffening, anderzijds na administratie. Als aanleiding voor de vereffening bespreekt hij vervolgens kort zowel het vrijwillige als het gedwongen type. Ten tweede bespreekt de auteur het administratieregime, dat in 1986 als alternatief voor de vereffening werd ingevoerd. Tot slot haalt de auteur in dit hoofdstuk over de ontbinding na insolventie zeer kort de principes over de aansprakelijkheid van de vereffenaar aan.

Vervolgens bespreekt de auteur de procedure en de gevolgen van de vroegtijdige ontbinding, zonder een volledige vereffeningprocedure. Het volgende hoofdstuk behandelt de ontbinding die niet het gevolg is van een insolventieprocedure, maar van een doorhaling van de vennootschap uit het handelsregister (*'Company's register'*). Het hoofdstuk behandelt zowel de schrapping op verzoek van de vennootschap als van de hoofdamtenaar van het handelsregister (*registrar*). Ten tweede behandelt dit hoofdstuk de gedwongen schrapping uit het handelsregister ten gevolge van een administratieve actie door de *registrar*. Tot slot gaat dit vijfde hoofdstuk in op de aansprakelijkheid van bestuurders.

Het laatste hoofdstuk van deel één bespreekt de gevolgen van de ontbinding. Het maakt een onderscheid tussen de algemene (zoals de beëindiging van de vennootschap) en de specifieke gevolgen van de ontbinding. Tot slot komt de afstand door *"the Crown"* van het vennootschapsvermogen aan bod. Ook hier focust de auteur vooral op de procedure en de gevolgen daarvan.

Het tweede deel over de *restoration* (herstel) van de vennootschap is omvangrijker dan het eerste deel over de ontbinding. In het inleidende hoofdstuk gaat de auteur, naast de totstandkoming van het huidige regime, vooral in op de redenen om een vennootschap opnieuw tot leven te brengen.

Daarnaast wijdt de auteur nog een hoofdstuk aan de administratieve en een aan de gerechtelijke vorm van het herstel. Opnieuw staan de procedure en de gevolgen ervan centraal, al komen deze later nog uitgebreider aan bod in het laatste hoofdstuk. Het hoofdstuk over de gerechtelijke vorm van herstel is uitgebreider dan dat over de administratieve vorm. Dit hoofdstuk beantwoordt concrete vragen en formuleert uiteindelijk een antwoord op de vraag *"wie kan wanneer en op welke wijze een vordering instellen tegen wie"*.

Het laatste hoofdstuk van het tweede deel gaat opnieuw over de gevolgen van het herstel. De auteur maakt een onderscheid tussen het algemene gevolg, namelijk de fictie dat de vennootschap nooit was ontbonden (*deeming*), en de specifieke gevolgen. De auteur merkt zelf op dat dit laatste hoofdstuk kritisch is voor de kwestie.

Dit boek van prof. Keay is een handige gids die de lezer de weg toont naar de *dissolution* of *restoration* op basis van de relevante wetgeving en rechtspraak. In een theoretische, soms abstracte materie, slaagt de auteur er wel in om de concrete procedure en de gevolgen daarvan te schetsen.

Amber BOES

VERBINTENISSENRECHT

F. ADRIAENSEN, *Enrichissement sans cause – Théorie générale et application particulière dans les relations au sein des couples*, in *RPDB* (Brussel: Larcier 2022), 370p., €83,00, ISBN: 9782807928251.

Waar oude rechtspraak en klassieke auteurs zich vroeger een wantrouwende houding aanmaten ten aanzien van de ongerechtvaardigde verrijking, krijgt het basisbeginsel van ons (privaat) vermogensrecht de laatste decennia eindelijk de erkenning die het verdient (zie eveneens de recensie hieronder bij het werk *Ongerechtvaardigde verrijking* van Eric Dirix in de *Algemene praktische rechtsverzameling*). Hiervan getuigt ook de wettelijke verankering in de artikelen 5.135-137 BW. De gestage toepassing heeft zich bij uitstek gemanifesteerd binnen partnerverhoudingen. Hoewel de wet reeds in enkele vergoedingsregels voorzag binnen bepaalde stelsels, heeft er zich binnen deze context systematisch een explosie aan verrijkingsvorderingen voorgedaan. Dit gaf aanleiding tot complexe vraagstukken, zoals de verhouding van de verrijkingsvordering tot bijdrageplichten, de natuurlijke verbintenis, de wil van de verarmde, verjaring etc. De keuze van onderhavig werk om een algemene theorie inzake ongerechtvaardigde verrijking te koppelen aan een specifieke analyse ervan binnen partnerverhoudingen mag om die reden niet verbazen. Vergoedingsvorderingen tussen partners zijn vandaag onbetwist de meest voorkomende toepassingsgevallen van de verrijkingsvordering.

Het werk kent een originele structuur aan de hand van zes hoofdstukken. Het eerste hoofdstuk licht de notie ongerechtvaardigde verrijking en het bewijs ervan nader toe. Over de notie zelf kan reeds een apart boek geschreven worden. Huidige auteur beperkt zich tot een beknopte, descriptieve uiteenzetting van enkele alom aanvaarde uitgangspunten. De afdeling over het bewijs bevat naast de algemene bewijsregels vervat in Boek 8 “Bewijs” van het Burgerlijk Wetboek voornamelijk een analyse van de (veelvuldige) cassatierechtspraak over de befaamde *Clause Grégoire* en het weerlegbare karakter ervan. Het meest heikele punt, de bewijslast omtrent het gebrek van een oorzaak, vindt men pas in een later hoofdstuk terug (hoofdstuk 4).

Het tweede en derde hoofdstuk omvatten de procedurele aspecten van de verrijkingsvordering, zoals het subsidiariteitsprincipe, de bevoegdheidsregels, verjaring en de definiëring van de materiële “vermogensverschuiving”. Hoewel in beide hoofdstukken enige ruimte is voorzien voor algemene theorievorming, gaat de meeste aandacht duidelijk uit naar specifieke discussiepunten binnen partnerverhoudingen. De analyse omtrent het subsidiariteitsbeginsel spitst zich in grote mate toe op de rol van de *actio de in rem verso* naast de algemene bijdrageplicht voor gehuwden en wettelijk samenwonenden. Het (beknopte) deel over de definiëring van de materiële vermogensverschuiving focust dan weer voor het merendeel op de mogelijkheid van een globale analyse van de uitgaven en verrichtingen tussen partners om de vermogensverschuiving te definiëren (en in het bijzonder de impact van het cassatiearrest van 12 november 2020).

Gezien de prominente plaats die de vereiste van het ongerechtvaardigde karakter inneemt in het leerstuk, wijdt de auteur hier twee aparte hoofdstukken aan. Het eerste hoofdstuk betreft een analyse van de vereiste in het algemeen. Naast het vraagstuk van de bewijslast (*cf. supra*), betuigt de auteur kort zijn steun voor de definitie van

de vereiste zoals voorgesteld door Jean-François Romain (J.-F. Romain, “La notion de cause justificative dans l’enrichissement sans cause et le mobile altruiste de l’ap-pauvri”, *RCJB* 2012, 71-149), en benoemt hij kort de verschillende categorieën van oorzaken.

De grootste meerwaarde van het werk bevindt zich echter in de laatste twee hoofdstukken aangaande de mogelijke oorzaken van een vermogensverschuiving binnen partnerverhoudingen (hoofdstuk 5) en de “restitutievordering” voortvloeiend uit een verrijkingsvordering (hoofdstuk 6). Aan deze twee (van de in totaal zes) hoofdstukken besteedt de auteur ongeveer twee derde van het totale aantal bladzijden.

Het eerste van deze twee hoofdstukken behandelt onder meer de impact van een samenlevingsvorm op de “gebrek aan een oorzaak”-vereiste, de contractuele modulering van het huwelijks- of samenwoningsstelsel (implicatie van een stelsel van scheiding van goederen, vereffeningsbedingen ...) en uiteraard zeer uitgebreid de rol van de bijdrageplicht(en). Hierbij gaat grote aandacht uit naar de methode ontwikkeld door Yves-Henri Leleu om kosten al dan niet te kwalificeren als bijdragen in de lasten van het huwelijk/samenwoning, en de rol van een globale analyse om te bepalen of de betrokken bijdragen de bijdrageplicht niet overschrijden. De laatste afdeling behandelt vervolgens de wil als oorzaak van de vermogensverschuiving. Op aangeven van verschillende cassatiearresten wordt het onderscheid tussen hulpvaardigheid, vrijgevigheid en speculatief oogmerk opgehelderd. De auteur zet daarbij de geregeld divergerende opvattingen van hoven en rechtbanken in de verf, en het belang van een concrete beoordeling met inachtneming van specifieke, feitelijke omstandigheden.

De begroting van de herstellvordering – het laatste hoofdstuk van het boek – is zeer actueel. Na toelichting van enkele algemeenheden (restitutie in natura of door middel van equivalent, het principe van de waardeschuld, het dubbele plafond), zet de auteur zorgvuldig en uitvoerig de verschillende waarderingstechnieken uiteen. Bijzondere aandacht gaat hierbij uit naar het cassatiearrest van 4 februari 2022 (C.20.0542.F), dat de toepassing van de financiële methode aan de verarmingszijde heeft verworpen.

Hoewel het werk zowel een algemeen als een toegepast luik omvat, vormt het toegepaste luik duidelijk het zwaartepunt. De uitgebreide en degelijk onderbouwde besprekingen tonen aan dat de auteur expert is in het vakgebied. De gehele tekst is voorzien van veel en bovenal gevarieerd bronnenmateriaal. De overvloed aan rechtspraak wordt gecombineerd met inhoudelijke stellingen van allerhande auteurs. Het enige punt van kritiek betreft de manier waarop deze enorme hoeveelheid aan bronnen tekstueel verwerkt is. De overname ervan is tamelijk letterlijk. Meer dan de helft van de tekst bestaat uit citaten. Hoewel hiermee zowel de inhoud als de oorsprong van de verschillende meningen goed gewaarborgd blijft, bemoeilijkt dit het lezen. In aansluiting daarmee had de auteur met momenten iets meer zijn eigen opvattingen en visies mogen uiteenzetten.

Kort samengevat heeft de auteur een omstandig praktijkboek over ongerechtvaardigde verrijking toegepast op partnerverhoudingen tot stand gebracht, dat aanvoelt als een uitvoerig rechtspraakoverzicht en een bloemlezing van de voornaamste doctrine in één.

Thibaut VERHOFSTEDE

VERBINTENISSENRECHT

E. DIRIX, *Ongerechtvaardigde verrijking*, in *APR* (Mechelen: Wolters Kluwer 2022), xiii + 167p., €61,99, ISBN: 9789403025421.

In navolging van het Franse principearrest van 15 juni 1892 (*Boudier*-arrest) erkende het Belgische Hof van Cassatie de ongerechtvaardigde verrijking op 27 mei 1909 voor het eerst als algemeen rechtsbeginsel. Nu, iets meer dan honderd jaar later, is het begrip geëvolueerd tot een beginsel dat alle Europese lidstaten gemeen hebben. Als tragere leerlingen van de klas, hebben ook Frankrijk (in 2016) en België (in 2022) het algemeen rechtsbeginsel voorzien van een uitdrukkelijke, wettelijke grondslag. In die tussentijd hebben de rechtspraak en rechtsleer de inhoudelijke contouren van de rechtsfiguur verder ontwikkeld. Prominente auteurs als Henri De Page, Marcel Planiol en Georges Ripert wezen er hierbij op dat een zekere portie argwaan en terughoudendheid geboden was. De ongerechtvaardigde verrijking is een gevaarlijke rechtsfiguur, die zonder zorgvuldige afbakening de potentie heeft de gehele rechtsorde op zijn kop te zetten. Het leerstuk wordt daarom ook gekenmerkt door verschillende, complexe evenwichtsoefeningen die algemene en abstracte basisprincipes met elkaar trachten te verzoenen. Een basiswerk over dit complex fundament van het (Belgisch) privaatrecht kon dan ook niet ontbreken in de *Algemene Praktische Rechtsverzameling*. Hoewel het boek dateert van vóór de inwerkingtreding van het nieuwe Boek 5 “Verbintenissen” van het Burgerlijk Wetboek, heeft de auteur (tevens lid van de commissie tot hervorming van het verbintenissenrecht, op wiens voorstel de wetgever heeft besloten de ongerechtvaardigde verrijking te codificeren) op anticipatieve wijze doorheen het werk de nieuwe bepalingen reeds geïntegreerd.

Wat meteen opvalt bij dit boek, is de beperkte omvang ervan. Het werk telt slechts 167 bladzijden. De ongerechtvaardigde verrijking is echter een onderwerp waar men zonder herhaling duizend bladzijden over kan schrijven, en zelfs dan nog discussies of standpunten onbesproken moet laten. Het is dan ook verkeerd van huidig werk te verwachten dat alle aspecten uitvoerig besproken worden. Toch is het evenzeer onjuist uit deze vaststelling af te leiden dat het werk hierdoor minder waardevol is. In eerste instantie slaagt de auteur erin leerstukken kernachtig en met zo min mogelijk woorden samen te vatten. Het hoofdstuk over de rechtsgeschiedenis omvat nog geen twee volledige bladzijden, maar biedt toch een uitgebreider overzicht dan bepaalde andere bijdragen. Uiteraard wordt er niet verder uiteengezet waarom Hugo De Groot een enorme meerwaarde was voor de ontwikkeling van de rechtsfiguur. Hij staat er echter wel summier in vermeld, en al wie er onderzoek naar voert weet nu dat hij/zij er goed aan doet de *Inleidinghe tot de Hollandsche Rechtsgeleerdheid* er op na te lezen. In tweede instantie maakt deze behapbaarheid het boek zeer praktisch – geen slechte eigenschap gezien de naam van de boekenreeks. Desondanks kan men uiteraard maar zo veel zeggen op 167 bladzijden. Naar mijn inzicht hadden bijvoorbeeld de wil van de verarmde als oorzaak voor een vermogensverschuiving en de gevolgen van de verrijkingsvordering uitvoeriger besproken mogen worden. Hoewel de vraag naar de waardering van een verrijkingsvordering doorheen de tijd zeer actueel is – zie hierover bijvoorbeeld Cass. 4 februari 2022, C.20.0542.F, waarin de financiële waarderingmethode aan banden wordt gelegd – gaat het boek hier niet verder op in.

De structuur van het werk is logisch en helder. In het eerste deel komen enkele algemene aspecten aan bod, zoals de ontstaansgeschiedenis, de grondslag, een beknopte rechtsvergelijking etc. Nog boeiender dan deze aparte rechtsvergelijking is de functionele vergelijking en integratie van allerhande buitenlandse rechtspraak en doctrine doorheen het hele werk. Zienswijzen van de Nederlandse Hoge Raad, het Duitse Bundesgerichtshof, de Draft Common Frame of Reference of auteurs van de *common law* worden pertinent ingepast in de Belgische rechtsorde. Na het inleidende deel wordt de ongerechtvaardigde verrijking afgebakend ten aanzien van andere leerstukken zoals onverschuldigde betaling, zakelijke subrogatie, de kostenleer etc. Al deze leerstukken ontleen hun bestaansrecht geheel of gedeeltelijk aan de ongerechtvaardigde verrijking, maar kennen toch een apart bestaan. De duiding van dit onderscheid is daarom welgekomen, en had m.i. zelfs nog diepgaander mogen zijn. Bij de restitutie na tenietgaan van overeenkomsten beperkt de auteur zich tot het toelichten van het nieuwe, aparte stelsel opgenomen in Boek 5 “Verbintenissen” van het nieuwe Burgerlijk Wetboek. Graag had ik de auteur ook zijn licht zien schijnen op deze beleidskeuze, en waarom het verantwoord is een eigen, onderscheiden set aan restitutieregels uit te werken naast de algemene restitutieregels inzake ongerechtvaardigde verrijkingen. Diepgaander werd deze oefening wel verricht bij de onverschuldigde betaling. De kostenleer en de verhouding ervan tot de ongerechtvaardigde verrijking is ook actueel, en doet wel wat stof opwaaien in recente rechtsleer. In huidig werk blijft de analyse echter beperkt tot een summiere bespreking van de rol ervan binnen het (nieuwe) goederenrecht.

Zeer innovatief is het korte, derde hoofdstuk aangaande de samenloop van de verrijkingsvordering met andere vorderingen. Voor een goed begrip moet dit hoofdstuk samen met §5 “Subsidiariteit” van het volgende hoofdstuk gelezen worden. Er wordt een duidelijk onderscheid gemaakt tussen de klassieke (vigerende) interpretatie van de subsidiariteitsvereiste en de soepelere interpretatie die de auteur zelf vooropstelt. Deze stellingname is gewaagd binnen de Belgische en Franse rechtsorde. Hoewel de strenge, klassieke opvatting van het subsidiariteitsbeginsel de afgelopen decennia enigszins afgezwakt en genuanceerd is, blijven zowel de Belgische als Franse wetgever bij de recente hervormingen van het verbintenissenrecht duidelijk vasthouden aan de kern ervan. Deze blijvende terughoudendheid, zo stelt de auteur m.i. terecht vast, vindt haar oorsprong in de eerder genoemde argwaan en terughoudendheid ten aanzien van de rechtsfiguur die de gehele rechtsorde in gevaar zou kunnen brengen. De auteur heeft zich duidelijk laten inspireren door de invulling van het subsidiariteitsprincipe naar Duits en Nederlands recht. Aangezien de ongerechtvaardigde verrijking in die landen reeds veel vroeger vorm werd gegeven door de wetgever zelf, is de argwaan daar minder groot. Het subsidiariteitsbeginsel wordt er dan ook soepeler geïnterpreteerd, met meer ruimte voor samenloop met andere vorderingen. Hoewel gewaagd, sluit ik me aan bij de stellingname van de auteur. Het laatste woord is over deze discussie duidelijk nog niet geschreven (hoewel er reeds veel literatuur over bestaat).

In het volgende hoofdstuk worden de verschillende toepassingsvoorwaarden besproken. Dit deel is een zeer beknopte bloemlezing van de voornaamste twistpunten beschreven in de klassieke literatuur. Opmerkelijk is hoeveel aandacht de auteur besteedt aan de opvattingen van grote, oude, Franse auteurs (Demogue, Aubry, Rau, Planiol ...).

Na een korte toelichting over de bewijslastverdeling volgen twee hoofdstukken waarin verschillende concrete toepassingen nader toegelicht worden. Het eerste hoofdstuk biedt een zeer handig overzicht van verschillende zaken waarin geen vordering werd toegekend, en vervolgens zaken waarin die wel werd toegekend. Het tweede hoofdstuk spitst zich vervolgens toe op enkele bijzondere toepassingsgevallen. Bepaalde delen, zoals bijvoorbeeld de affectieve, samenwonings- en echtelijke verhoudingen kunnen in wezen niet apart gelezen worden van het eerdere deel aangaande de toepassingsvoorwaarden, en in het bijzonder de vereiste van 'een oorzaak'. Andere toepassingsgevallen zijn zeer beknopt beschreven, en vereisen alle aandacht bij het lezen. De auteur veronderstelt bij deze delen een degelijke basiskennis bij de lezer.

Zoals eerder toegelicht, had het zevende hoofdstuk aangaande de rechtsgevolgen iets uitgebreider mogen zijn. Het biedt evenwel een mooi overzicht van de verschillende standpunten binnen de rechtsleer omtrent de peildatum ter beoordeling van de vordering.

De twee volgende delen over indirecte verrijkingen (geen eenvoudige materie) tonen veel verwantschap met een hoofdstuk uit het proefschrift van de auteur (E. Dirix, *Obligatoire verhoudingen tussen contractanten en derden*, Antwerpen, Maarten Kluwer's internationale uitgeverij, 1984, 235-277) en een publicatie in het *Tijdschrift voor Privaatrecht* (E. Dirix, "Ongerechtvaardigde verrijking in drie-partijen-verhoudingen", *TPR* 1981, 1023-1072). Het volgt een herkenbare, logische structuur en tracht helderheid te scheppen in een zeer complexe materie. Deze indirecte of meerpartijenverhoudingen mogen niet verward worden met "(on)rechtstreekse verrijkingen" (in Franse literatuur ook wel eens benoemd als "*enrichissements indirects*", vandaar mogelijk verwarringsgevaar).

De laatste hoofdstukken van het boek bespreken tot slot kort enkele capita selecta, zoals het internationaal privaatrecht en enkele zakenrechtelijke aspecten.

Het werk is een mooie toevoeging aan de gevestigde reeks, en is bij uitstek zeer handig inzetbaar bij aanvang van een opzoeking. Het is zeer overzichtelijk en stelt de lezer in staat snel en doelgericht veel informatie te vergaren over het relevante topic. De auteur geeft aan wanneer hij een eigen, van het vigerende recht afwijkende mening formuleert. De functionele en pertinente rechtsvergelijking biedt een grote meerwaarde. Gezien de compacte schrijfstijl en de hoeveelheid informatie per alinea, dient de lezer aandachtig te zijn tijdens het lezen.

Thibaut VERHOFSTEDE

VERZEKERINGSRECHT

L. SCHUERMANS (ed.), *H₂O: wateroverlast en waterschaarste*, in *CABG* (Antwerpen: Intersentia 2023), viii + 72p., €57,00, ISBN: 9789400016378.

Luc SCHUERMANS, Tinka SOMERS, Merel VAN DONGEN, Jolien SMETS en Brechtje SCHEERS behandelen verzekeringsvraagstukken omtrent water naar Belgisch recht. Denk daarbij aan schade aan gebouwen en landbouwgrond door overstromingen, maar ook omgekeerd, door droogte. Zowel schade door natuurrampen als (meer rechtstreeks) door de mens veroorzaakte schade, bijvoorbeeld ten gevolge van waterwinningen of drainage, worden besproken. Het cahier van 70 pagina's vormt een beknopt overzicht van de materie. De nadruk ligt op het verduidelijken van kernbegrippen en de evolutie in de toepasselijke wetgeving. Op die manier kan het cahier dienen als startpunt voor het verder uitdiepen van specifieke rechtsvragen. Een dergelijk handvat was zeer welkom vanwege de technisch uitdagende aard van waterproblemen, die bovendien steeds vaker in de praktijk opduiken. De auteurs verwijzen dan ook veelvuldig naar (ongepubliceerde) rechtspraak.

De eerste bijdrage van de editor Luc SCHUERMANS ("Aansprakelijkheid voor schade ingevolge grondwaterbemaling en grondwaterwinning") focust op schade ten gevolge van grondwaterwinningen en grondwaterbemaling in de bouw. Het gaat daarbij hoofdzakelijk over schade aan gebouwen door het uitdrogen van de bodem. Ondanks wat de titel van de bijdrage doet vermoeden, bespreekt de auteur ook schadegevallen door ongewenste zoutinfiltratie en door overstromingen ten gevolge van defecte waterbouwkundige infrastructuur. De auteur overloopt welke actoren aansprakelijk zijn en welke schade voor vergoeding in aanmerking komt. Wat betreft de bewijslast maakt de auteur een kritische vergelijking tussen het Vlaamse en het Waalse Gewest. Naast aansprakelijkheid onder een bijzonder wettelijk regime, wordt ook de relevantie van (buiten)contractuele aansprakelijkheid en (preventieve) burenhinder aangestipt aan de hand van rechtspraak.

In de tweede bijdrage ("Water in de brandverzekering eenvoudige risico's") bespreekt Tinka SOMERS de dekking van waterschade en schade veroorzaakt door natuurrampen door de brandverzekering en de gebruikelijke uitsluitingen. Niet alleen overstromingen van waterlopen of vijvers, maar ook opstuwing van riolen, aardverschuivingen en grondverzakkingen komen aan bod. De auteur besteedt uitdrukkelijk aandacht aan waterschade in appartementsgebouwen, waar de schade vaak ook door derden geleden wordt.

In de derde bijdrage ("Hoe gaat de verzekeringssector om met de waterproblematiek? Enkele recente ad hoc regelingen en initiatieven bij de verzekering brand eenvoudige risico's") staat Merel VAN DONGEN stil bij het maatschappelijk debat dat door de overstromingen in 2021 nadrukkelijker gevoerd wordt: in welke mate moet de dekking van schade bij natuurrampen publiek of privaat zijn? De auteur bespreekt de zoektocht naar structurele oplossingen die de verzekeringssector eigenlijk al jaren bezighoudt. Opnieuw wordt scheurvorming in gebouwen op verdroogde kleigronden, voornamelijk in de regio Kortrijk en in Limburg, aangehaald als juridische uitdaging. Waar de vorige bijdragen voornamelijk handelen over schade aan gebouwen, spitst de vierde bijdrage ("Weersverzekeringen en rampenfondsen") van Jolien SMETS zich toe

op vergoedingssystemen voor landbouwschade. Meer specifiek analyseert de auteur de wisselwerking tussen het Vlaams Rampenfonds en de brede weersverzekering. De laatste bijdrage, van Brechtje SCHEERS (“Water in Boek 3 BW, Goederenrecht”), overloopt bondig de wettelijke erfdienstbaarheden van waterafvloeiing en dakdrop zoals opgenomen in het Burgerlijk Wetboek.

Flore VAVOURAKIS

AANGEKONDIGD

- K. DEKETELAERE, M. SCHOUPS en A.-L. VERBEKE (eds.), *Handboek Bouwrecht* (Antwerpen: Intersentia (3) 2022), 2120p., €325,00, ISBN: 9789400009738.
- F. DUPON, *De rol en de betekenis van de openbare orde in het burgerlijk procesrecht* (Antwerpen: Intersentia 2022), xxxviii + 1280p., €250,00, ISBN: 9789400015739.
- I. CLAEYS en T. TANGHE, *Nieuw Algemeen Contractenrecht* (Antwerpen: Intersentia 2023), xxxvi + 966p., €255,00, ISBN: 9789400015753.
- T. VANSWEEVELT en B. WEYTS (eds.), *Handboek Verbintenissen* (Antwerpen: Intersentia (2) 2023), xlv + 1354p., €275,00, ISBN: 9789400015265.
- J. VAN EYNDHOVEN, *De strafrechtelijke handhaving van fiscale verplichtingen* (Antwerpen: Intersentia 2023), 1200p., €235,00, ISBN: 9789400014701.
- B. KEIRSBILCK, E. TERRY, J. EYCKMANS, S. ROUSSEAU en D. VOINOT (eds.), *Servitization and Circular Economy*, in *Consumer Competition Market (CCM)* (Antwerpen: Intersentia 2023), xvi + 220p., €99,00, ISBN: 9781839702631.
- A. VAN HOE en T. VOS (eds.), *Shareholder Activism in Belgium* (Antwerpen: Intersentia 2023), xviii + 354 p., €172,00, ISBN: 9781839702822.
- A. SNYERS, *Feitelijk bestuur* (Antwerpen: Intersentia 2023), xxii + 504p., €220,00, ISBN: 9789400015586.
- R. DEKKERS, H. CASMAN, A.-L. VERBEKE en E. ALOFS, *Relatievermogensrecht. Na de codificatie van 2022* (Antwerpen: Intersentia (3) 2023), xvi + 390p., €110,00, ISBN: 9789400015418.
- J.Q. DE CUYPER, B. INGHELS, R. JAFFERALI e.a. (eds.), *Gouvernance et Responsabilité. Mélanges à la mémoire de Didier Willermain* (Antwerpen: Intersentia 2023), 1350p., €160,00, ISBN: 9782807937543.
- R. MESSIAN, *De waardering van vruchtgebruik. Focus op onroerend vruchtgebruik met vennootschappen* (Antwerpen: Intersentia 2023), xiv + 456p., €165,00, ISBN: 9789400016590.
- N. VANDEZANDE, *Crypto-assets: the European Legal Framework*, in *KU Leuven Centre for IT & IP Law series* (Antwerpen: Intersentia 2023), 500p., €165,00, ISBN: 9781839703928.
- T. COEN, *Overheidsvennootschappen. Een (overwegend) vennootschapsrechtelijke analyse* (Antwerpen: Intersentia 2023), 830p., €239,00, ISBN: 9789400016644.
- E. DIRIX, R. STEENNOT en H. VANHEES, *Ondernemingsrecht in hoofdlijnen* (Antwerpen: Intersentia (12) 2023), xviii + 582p., €115,00, ISBN: 9789400016262.
- C. BORUCKI, *Buitencontractueel kostenverhaal door de overheid*, in *Aansprakelijkheids- en Verzekeringsrecht* (Antwerpen: Intersentia 2023), xx + 546p., €160,00, ISBN: 9789400016040.
- G. STRAETMANS en R. STEENNOT, *Handboek consumentenbescherming en marktpraktijken* (Antwerpen: Intersentia 2023), xxii + 794p., €250,00, ISBN: 9789400016613.

- A. WYLLEMAN en J. BAECK, *Goederenrecht* (Brugge: die Keure 2023), 232p., €45,00, ISBN: 9789048645428.
- K. BROECKX en S. VAN SCHEL, *De uitvoerbare titel* (Brugge: die Keure 2023), 204p., €55,00, ISBN: 9789048645855.
- R. VERECKEN, *Aandeelhoudersovereenkomst: model en commentaar*, in *RNPS* (Mechelen: Wolters Kluwer 2023), vii + 166p., €63,79, ISBN: 9789403027111.
- M. HERBOSCH, *Intelligent contracteren. Het precontractueel gebruik van systemen op basis van artificiële intelligentie* (Mechelen: Wolters Kluwer 2023), 850p., €162,35, ISBN: 9789403030913.
- S. MARYSSE, D. ROOSES, A. SOLOMON, S. VANDERHEYDE en W. VERHEYEN, *Focus op commerciële overeenkomsten*, in *Focus op het recht* (Mechelen: Wolters Kluwer 2023), 94p., €52,44, ISBN: 9789403030630.
- D. BRULOOT, E. DAEM, K. DE BLEECKER HERNANDEZ, L. DE MEULEMEESTER e.a., *Focus op marktpraktijken en consumentenbescherming*, in *Focus op het recht* (Mechelen: Wolters Kluwer 2023), 284p., €122,20, ISBN: 9789403030616.
- S. VAN DEN BRANDEN en S. MARYSSE, *Focus op de besloten vennootschap* in *Focus op het recht* (Mechelen: Wolters Kluwer 2023), 418p., €153,23, ISBN: 9789403030609.
- W. VANDENBUSSCHE, D. DE MEULEMEESTER, V. FONCKE en S. TACK (eds.), *Arbitrage, bemiddeling en andere vormen van conflictafhandeling: vandaag en morgen* (Mechelen: Wolters Kluwer 2023), 242p., €104,06, ISBN: 9789403028316.
- J. GOOSSENS en C. VAN OIRSOUW, *Een juridische verkenning van de toegang tot overheidsinformatie bij de inzet van gedistribueerde technologie* (Den Haag: Bju 2022), 109p., €31,50, ISBN: 9789462127104.
- A. FLOS, *Huwelijkse voorwaarden met gescheiden vermogens* (Den Haag: Bju 2023), 409p., €80,00, ISBN: 9789462128040.
- M. VONK, A. VAN DER VOORT, E.M. TESSENHORN, G. RUITENBERG en W.D. DE HAAN, *Eenvoudige adoptie. De behoeften en belangen van pleegkinderen en oorspronkelijke ouders* (Den Haag: Bju 2023), 105p., €41,50, ISBN: 9789462127845.
- P.S. BAKKER, *Rechterlijke discretie* (Den Haag: Bju 2023), 37p., €25,00, ISBN: 9789462128248.
- P. COLSON, *La réparation des préjudices corporels en droit de la responsabilité extracontractuelle*, in *Bibliothèque de la faculté de droit et de criminologie de l'Université catholique de Louvain* (Brussel: Larcier 2022), 918p., €135,00, ISBN: 9782807935952.
- J. VAN MEERBECK en Y. NINANE (eds.), *Les principes généraux du droit privé*, in *Université Saint-Louis Bruxelles* (Limal: Anthemis 2023), 640p., €110,00, ISBN: 9782807210844.
- G. PALAO (ed.), *The Singapore Convention on Mediation*, in *Elgar Commentaries in Private International Law series* (Cheltenham: Edward Elgar Publishing 2022), 350p., £160,00, ISBN: 9781800884847.
- J. CHUACH en E. VACCARI (eds.), *Executory Contracts in Insolvency Law* (Cheltenham: Edward Elgar Publishing 2023), 672p., £220,00, ISBN: 9781803923413.
- H.-Y CHIU en I.G. MACNEIL (eds.), *Research Handbook on Global Capital Markets Law*, in *Research Handbooks in Financial Law Series* (Cheltenham: Edward Elgar Publishing 2023), 448p., £200,00, ISBN: 9781800379299.

- M. SCHOLTEN (ed.), *Research Handbook on the Enforcement of EU Law*, in *Research Handbooks in European Law series* (Cheltenham: Edward Elgar Publishing 2023), 580p., £235,00, ISBN: 9781802208023.
- S. FRANKEL, M. CHON, G.B. DINWOODIE, J. SCHOVSBO en B. LAURIAT (eds.), *Improving Intellectual Property. A Global Project* (Cheltenham: Edward Elgar Publishing 2023), 540p., £160,00, ISBN: 9781035310852.
- N. LOWE en C. FENTON-GLYNN (eds.), *Research Handbook on Adoption Law*, in *Research Handbooks in Family Law series* (Cheltenham: Edward Elgar Publishing 2023), 436p., £200,00, ISBN: 9781800883253.
- N. REMOLINA en A. GURREA-MARTINEZ (eds.), *Artificial Intelligence in Finance* (Cheltenham: Edward Elgar Publishing 2023), 402p., £130,00, ISBN: 9781803926162.
- J. W. MARKHAM, *Cryptocurrency regulation. A primer* (Cheltenham: Edward Elgar Publishing 2023), 190p., £90,00, ISBN: 9781035318179.
- A. BEEVER, *Freedom under the Private Law*, in *Elgar Studies in Legal Theory* (Cheltenham: Edward Elgar Publishing 2023), 320p., £105,00, ISBN: 9781035314515.
- J. HUSA, *Introduction to Comparative Law* (Oxford: Bloomsbury Publishing (2) 2023), 312p., £30,59, ISBN: 9781509963560.
- L. DIJKMAN, *The Proportionality Test in European Patent Law* (Oxford: Bloomsbury Publishing 2023), 304p., £85,00, ISBN: 9781509973620.
- P. NOBEL, A.G.-C. BAUMANN en E. ALIVERTI (eds.), *Law and Economics in all seinen Facetten. Festschrift zu Ehren von Klaus Mathis*, in *Schriften zur Rechtstheorie (RT) Volume 309* (Berlin: Duncker & Humblot 2023), 583p., €109,00, ISBN: 9783428185702.
- C. CONINGS, S. GRANATA, M.-C. JANSSENS, E. KINDT, S. ROYER, D. STEVENS, J. VANHERPE en G. VAN OVERWALLE, *Themis 2022-2023 – IP- en ICT-recht*, in *Themis 125* (Antwerpen: Intersentia 2023), 204p., €60,00, ISBN: 9789400015791.